

Türkiye ile Çad Ekonomik İlişkileri
“Fırsatlar ve Riskler”
Yüksek Lisans Tezi
Ali TAHİR MOUSSA
Eskişehir 2019

Türkiye'nin Çad ile Ekonomik İlişkileri

“Fırsatlar ve Riskler”

Ali TAHİR MOUSSA

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bülent GÜNSOY

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Ali Tahir MOUSSA'nın "Türkiye ile Çad Ekonomik İlişkileri, Fırsatlar ve Riskler" başlıklı tezi **06 Ağustos 2019** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan **İktisat** Anabilim Dalında, **yüksek lisans tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Bülent GÜNŞOY

Üye : Prof.Dr.Bülent AÇMA

Üye : Doç.Dr.Hakan ACAROĞLU

Prof.Dr.Bülent GÜNŞOY
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Türkiye ile Çad Ekonomik İlişkileri **“Fırsatlar ve Riskler”**

Ali Tahir Moussa

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2019

Danışman: Prof. Dr. Bülent GÜNSOY

Bu çalışmada, 2008-2018 döneminde Türkiye ile Çad arasındaki ekonomik ilişkiler Çad'ın sahip olduğu yatırım fırsatları ve riskleri doğrultusunda incelenmektedir. Çad, başta madencilik olmak üzere; petrol, tarım ve hayvancılık sektörüne dayalı bir ekonomiye sahip iken Türkiye ekonomisi, ağırlıklı olarak sanayi ve hizmet sektörüne dayanmaktadır. Sanayi sektörünün az gelişmiş olduğu Çad, tarıma elverişli geniş arazileri ve genç nüfusu ile birçok alanda fırsatlar barındıran bir ülkedir. Ancak Türkiye ile Çad arasındaki ekonomik ilişkiler, iş adamlarının ve yatırımcıların bilgi eksikliği nedeniyle yıllar içinde potansiyel gelişme gösterememektedir. Bu nedenle bu çalışmada, iki ülkenin de sunduğu yatırım fırsatları ile yatırımcıların ve iş adamlarının karşılaştığı risklerin ortaya konulması açısından önem taşımaktadır. Araştırma sonucu, Çad'ın yatırım fırsatları, Türkiye'nin sahip olduğu teknoloji, uluslararası deneyim, finans ve girişimcilik ile birleştirildiğinde oldukça verimli sonuçlar alınabileceği öngörüsü güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çad, Türkiye, Ekonomik İlişkileri, Fırsatlar, Riskler.

ABSTRACT

Turkey’s Economic Relations with Chad **“Opportunities and Risks”**

Ali Tahir Moussa

Department of Economics

Anadolu University, Institute of Social Sciences, June 2019

Supervisor: Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY

In this study examines the economic relations between Turkey and Chad as well as the investment opportunities and risks between 2008-2018 period from Chad's perspective. Chad's economy is mainly based on mining, oil, agriculture and livestock sectors whereas the Turkish economy is mainly based on industry and services. The industrial sector in Chad is still underdeveloped while the country offers opportunities in many fields with its large agricultural land and young population. However, the economic relations between Turkey and Chad, businessmen and potential investors are unable to show improvements over the years due to lack of information. Therefore, this study is important in terms of revealing the investment opportunities offered by both countries and the risks faced by investors and businessmen. Research results shows that Chad's investment opportunities and Turkey with its technology and international experience, when combined with entrepreneurship, and finance can predict quite fruitful results.

Keywords: Chad, Turkey, Economic Relations, Opportunities, Risks.

ÖNSÖZ

Son dönemlerde Türkiye, Afrika ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Özellikle bu ülkelerden bazılarının, dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri listesine girmesinin, Afrika pazarının genişlemesi ve alım gücünün artmasıyla birlikte hem ticaret hem de yatırım akışı düzeyinde kıtanın ekonomik ortaklığa sahip olma potansiyeli bulunmaktadır. Bu çalışmada, Çad ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerinin yanısıra iki ülkenin sunduğu yatırım fırsatları ve iki ülke arasında ticareti engelleyen riskler tartışılmaktadır.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi sürecinde bir an olsun ilgi ve desteğini benden esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, eleştirilerinin ve yönlendirmelerinin, kullandığı her bir kelimenin hayatıma kattığı önemini asla unutmayacağım danışman hocam Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY'a ve savunma jürisinde yapmış oldukları değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Bülent AÇMA'ya ve Doç. Dr. Hakan ACAROĞLU'ya sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Hayatımın her evresinde yanımda olan sevgili aileme, YTB'ye, Anadolu Üniversitesi'ne, tüm Çad ve Türkiye halklarına ve en yakın arkadaşım Hissein Alkhali'ye teşekkür ederim.

Son olarak, arkadaşlarım Nurullah SÖNMEZ, Nassir DOUTOUM, Timan AHMAT, İmam Hissein, Burcu YÜRÜK ve Mehmet KOCATÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Ali Tahir Moussa

06/08/2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Ali Tahir Moussa

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ	ix
GRAFİKLER DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
1. GİRİŞ:.....	1
1.1. Sorun:	2
1.2. Amaç:	2
1.3. Önem:	2
1.4. Varsayımlar:	3
1.5. Sınırlılıklar:	3
2. ÇAD İLE TÜRKİYE ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	4
2.1. Çad Tanıtımı:	4
2.2. Türkiye Tanıtımı.....	9
2.3. Çad-Osmanlı İlişkileri:.....	12
2.3.1. Genel bir bakış:	12
2.3.2. Vadday Krallığı İle İlişkisi	13
2.3.3. Osmanlı-Kanem- Borno İslam Krallığı(*) ilişkileri:	15
2.4. Türkiye Cumhuriyeti ile Çad ilişkileri.	19
2.4.1. Genel bir bakış:	19
2.4.2. Günümüzde Türkiye- Çad İlişkileri:.....	21
2.4.3 Kurumlar:	23

3. ÇAD-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ	24
3.1. Türkiye-Afrika Ülkeleri Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış.....	24
3.2. Çad ile Türkiye arasındaki ticaretin boyutları (2008-2018).....	26
3.2.1. Türkiye'den Çad'a İhracat:	28
3.2.2. Türkiye'nin Çad'dan İthalatı:	30
3.2.3. İmzalanan Anlaşmalar.....	31
3.3. Türkiye ile Çad Arasındaki Yatırım Fırsatları	32
3.3.1. Hayvancılık Sektörü:	32
3.3.2. Tarım Sektörü:	35
3.3.3. İnşaat Sektörü:	46
3.3.4. Sanayi Sektörü:	47
3.3.5. Maden & Mineral Sektörleri:	49
3.3.6. Hizmet Sektörü:.....	54
3.4. İki Ülke Arasındaki Ticaret Riskleri Nelerdir?	64
3.4.1. Gümrük Tarifeleri:	64
3.4.2. Tarife benzeri engeller	66
3.4.3. Taşımacılık:.....	66
3.4.4. Bürokratik engeller:.....	68
3.4.5. Döviz Kuru Dalgalanmaları :.....	69
3.4.6. Bankacılık/Finans ve para transferi:.....	70
3.4.7. İletişim ve Bilgi Eksikliği:.....	71
4. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	73
KAYNAKÇA	76
ÖZGEÇMİŞ	

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2.1.	Büyüme Göstergeleri.....	7
Tablo 2.1.	Bayram ve Resmi Tatil Günleri.....	8
Tablo 2.2.	Büyüme Göstergeleri.....	11
Tablo 2.2.	Bayram ve Resmi Tatil Günleri.....	11
Tablo 3.1.	Türkiye'nin Afrika ile Dış Ticareti.....	25
Tablo 3.2.	Türkiye-Çad Dış Ticareti	27
Tablo 3.2.1.	Türkiye'den İhraç edilen Ürünler	29
Tablo 3.2.1.	2018 yılında Türkiye'den İhraç Edilen Ürünler	29
Tablo 3.2.2.	Türkiye'nin Çad'dan İthal Ettiği Ürünler	30
Tablo 3.2.3.	Türkiye & Çad Arasında İmzalanan Anlaşma ve Protokoller.....	31
Tablo 3.3.2.	Türkiye'nin Susam İthalatı Yaptığı Ülkeler	37

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 3.1.	Türkiye'nin Afrika ile dış ticareti.....	26
Grafik 3.2.1.	Türkiye-Çad Dış Ticareti (1.000 dolar).....	28
Grafik 3.3.2.	Türkiye'nin Susam İthalatı Yaptığı Ülkeler (2013)	38

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AÇSAP	Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Merkezi
BAD	Banque Africaine de Développement
BEAC	Banque des Etats De L'afrique Centrale
BET	Borkou-Ennedi-Tibesti
BM	Birleşmiş Milletler
CECOQDA	Centre d'étude et de contrôle de la qualité des denrées alimentaires
CEMAC	Commission de la Communauté Économique et Monétaire de l'Afrique Centrale
CMS	Chad Mining Services
CNPC	China National Petroleum Corporation
COBAC	Commission Bancaire de l'Afrique Centrale
DB	Dünya Bankası
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EPIAŞ	Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi
FAO	Food and Agriculture Organization
GATS	The General Agreement on Trade in Services
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GTİP	Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu
IAEA	International Atomic Energy Agency
IMF	International Monetary Fund
INMET	Une Entreprise Minière Canadienne

JIPROMIT	Les Journées Internationales de la Promotion Minières au Tchad
KDC	Kongo Demokratik Cumhuriyeti
ONDR	L'Office National de Développement Rural
PAFICOT	Projet d'Appui à la Filière Coton Textile
PNDE	Plan National de Développement de l'Élevage
RONGEAD	Réseau des Organisations Non Gouvernementales sur les questions Agr-Alimentaires et le Développement
SAA	Sahra Alt Afrika
SNTT	Société Nouvelle de Textile du Tchad
TÜLOMSAŞ	Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayi A.Ş
UEMOA	Union Economique et Monétaire Ouest-Africaine
UNDP	The United Nations Development Programme
UNIDO	The United Nations Industrial Development Organization
YEKA	Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanı
YTB	Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

1. GİRİŞ:

Bu çalışma Çad ile Türkiye arasındaki ekonomik, siyasal ve toplumsal ilişkileri incelemektedir. Öncelikle tarihsel olarak, Afrika ve Türkiye arasındaki bağlantılar, MS 9. yüzyılda Tulun Devleti'ne kadar uzanmaktadır. Ancak, Türkiye-Afrika ilişkileri derin bir tarihsel arka plana 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Dönemin bölgesel ve küresel aktörlerinden biri olması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemlerde Kanem-Bornu (800- 1893) gibi Afrika'nın önemli sultanlıklarıyla yakın ilişkiler kurarak gerek Sahra'nın kuzeyinde gerekse Afrika'nın farklı bölgelerinde varlığını sürdürmüştür. Tarihsel derinliğine rağmen Türkiye-Afrika ilişkilerinin, çeşitli nedenlerden dolayı zaman zaman inişli çıkışlı dönemler yaşadığı bilinmektedir. Çağdaş Türkiye-Afrika ilişkileri ise Soğuk Savaş'ın bitimi ile 1990'lı yılların başına dayanmaktadır. 1998 yılında "Afrika Eylem Planı"nın kabulüyle Türkiye'nin Afrika'ya olan ilgisi giderek artmış ve bu dönemden itibaren kıtaya yönelik bir "Açılım Politikası" izleme yoluna gidilmiştir. Afrika, Türkiye'nin de son dönemde ilişkilerine özel önemiyet verdiği bir kıta olup bunu çok taraflı dış politika anlayışlarının önemli bir göstergesi olarak kabul etmek mümkündür. Türkiye, gelişmiş sanayisi ve nitelikli işgücünün yanı sıra uluslararası piyasadaki deneyimi sayesinde Afrika ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme hususunda kayda değer çaba sarfetmektedir.

Türkiye ve Çad arasındaki ilişkilerin tarihçesi MS 16. yüzyıla dayanmasına rağmen bazı kaynaklar iki ülke arasındaki ilişkiyi MS 13. yüzyıla kadar dayandırmaktadır.⁽¹⁾ Osmanlı arşivinde iki ülke arasındaki ilişkiler üzerine belgeler bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler 1969'a kadar uzun bir ara vermiştir. Türk Nijerya Büyükelçisi de Çad büyükelçiliğine atanmıştır. Çad ve Türkiye, dini, kültürel, sosyal, ekonomik ve işbirlikçi bağlarla altı yüzyılı aşkın iki kardeş ülke olmuştur. Bir süredir durmuş olan ilişkiler artık geçmişte olduğu gibi yeniden canlanmakta ve liderler arasındaki karşılıklı ziyaretler artarak devam etmektedir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, çalışmanın sorunu, amacı, önemi, varsayımları ve araştırmanın sınırlılıklarına yer verilmektedir. İkinci bölümünde - Çad ile Türkiye arasındaki ilişkiler- İki ülke konumu ve özellikleri ile birlikte detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerindeki ilişkiler de söz

1 . KAVAS, A. Türk - Tunç ilişkileri "Orta Afrika'daki Osmanlı politikası", Ortadoğu ve Afrika Araştırma Derneği, ISBN: 978-605-64093-1-8, Eylül 2014 İstanbul, s17

konusu bölüm içinde incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise 2008-2018 dönemi ticaret rakamları ve iki ülkedeki yatırım fırsatları ve riskleri çerçevesinde iki ülkede arasındaki ekonomik ilişkiler kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Son olarak üç bölüm kapsamında yapılan incelemeler doğrultusunda iki ülkenin ilişkisinin geliştirilmesi adına çözüm önerileri sunulmaktadır.

1.1.Sorun:

Türkiye ile Çad arasındaki ekonomik ilişkilerin araştırılmasına olan ilgi "fırsat ve risklere" dayanmaktadır ve bu araştırmanın ilgileneceği sorun bu kapsamın ötesine geçmemektedir. Bu çalışmanın ele alacağı sorun, iki ülke arasındaki ticaret alışverişinin kapsamı ve yatırımcıları engelleyen risklerin araştırılmasıdır.

Diğer problem ise, Çad'ın rakamsal olarak sahip olduğu zenginlik ile ilgili olarak merak edilen konuları aydınlatmaktır. Çünkü yatırımcılar, Dünya Bankası ya da Birleşmiş Milletler'in istatistik ve raporlarını gördüklerinde bu istatistiklerin gerçek olduğunu düşünmektedir. Oysa bu istatistiklerdeki hatalara dikkat etmek gerekmektedir. Çad, ticaret kuruluşları ve yatırımcıların belirttiği gibi; hayvancılık, tarım ve madeni kaynaklar açısından zengin bir ülkedir.

Çad ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler incelenmesinin nedeni, literatürdeki çalışmaların, daha çok ilişkileri tarihi bakış açısı ile ele almaları ve iki ülke arasında ekonomik ilişki yönünün yeteri kadar üzerinde durulmamış olmasıdır.

1.2.Amaç:

Bu çalışma, geçmişten günümüze Çad ile Türkiye arasındaki ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkileri kapsamında dini, sosyal, kooperatif veya ekonomik bir ilişki olup olmadığı iki ülke arasındaki 2008-2018 dış ticaret verilerinden yararlanarak incelenmesi amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda üçüncü bölümde, Çad'ın tarımsal, hayvansal kaynakları ile petrol, uranyum, kırıtaşı ve benzeri gibi diğer doğal kaynaklar detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

1.3.Önem:

Bilimsel önemi: Araştırma, Türk bilim kütüphanesinin 2008-2018 yılları arasında Çad ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilere yeni bir katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Pratik önemi: Türkiye son yıllarda daha fazla önem atfettiği Afrika ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek amacıyla girişimlerini sürdürmektedir. Bu noktada Afrika'yı stratejik bir bölge

olarak gören Cumhurbaşkanı *Recep Tayyip Erdoğan* kıtayı Türk dış politikasının gelecek dönemdeki önemli bir açılım alanı olarak kabul etmektedir. Bu durum Türkiye'nin bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik ilişkilerinde de kendisini göstermektedir. Türk cumhurbaşkanı Çad'ın önemini “Çad bizim için Afrika politikamızda çok kritik bir ülkedir” sözüyle ifade etmektedir. ⁽²⁾ Bu çalışmanın amacı, her iki ülkenin ihracatını ve ithalatını olumlu veya olumsuz yönde etkileyen en önemli faktörleri belirlemektir. Dolayısıyla iki ülke arasında ticareti teşvik etmeye ve geliştirmeye yardımcı olacak öneriler sunmaktadır.

1.4.Varsayımlar:

Araştırma sorunu ve hedefine kapsamında, çalışmaya ait hipotezler şu şekilde sıralanabilmektedir.

- Daha önceki bazı çalışmalar, sadece iki ülke arasındaki tarihsel ilişkilerle ilgilidir ancak araştırmacı bu çalışmada hem bazı tarihsel ilişkileri hem de ekonomik ilişkileri ele almaktadır.
- Araştırmacı, ticaret, insani yardım ve savaşta temsil edilen Türkiye ile Çad arasındaki eski ilişkileri ele almaktadır.
- Bu araştırma, iki ülke arasındaki ticaretin kapsamını ve engellerini belirlemektedir.
- İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişiminde pozitif bir ilişki vardır.
- Araştırmacı aynı zamanda hayvancılık, uranyum, çinko, petrol, gaz, pamuk, şeker ve arap zambakının yanı sıra henüz çıkarılmamış altın gibi büyük kaynaklarla da ilgilenmektedir.
- Araştırmacı bu araştırmayı yaparken, Türkiye ile Çad arasındaki ticaretle ilgili yatırım fırsatları ve risklerini ele almaktadır.

1.5.Sınırlılıklar:

Veri sınırlılıkları: Araştırma 2008 – 2018 dönemini kapsamaktadır.

2 . Yeni Şafak, 26 Aralık 2017, 20:58, <https://www.yenisafak.com/dunya/cad-bizim-icin-afrika-politikamizda-cok-kritik-bir-ulkedir-2939967>

2. ÇAD İLE TÜRKİYE ARASINDAKİ İLİŞKİLER

2.1.Çad Tanıtımı:

Çad ya da resmî adıyla Çad Cumhuriyeti (Fransızca: République du Tchad; Arapça: جمهورية تشاد), Orta Afrika'da bulunan bir ülkedir. Kuzeyinde Libya, doğusunda Sudan, güneyinde Orta Afrika Cumhuriyeti, güney batısında Kamerun, batısında ise, Nijer ve Nijerya yer almaktadır. Denize kıyısı olmayan, Kuzey Afrika ve Kara Afrika arasında coğrafi ve kültürel olarak bağı vardır.

Başkent: N'Djamena (*Eski adı: Fort Lamy*)

Hükümet Sistemi: Cumhuriyet.

Devlet organları: Yasama, Yürütme ve Yargı.

Bayrak: Mavi, Altın rengi ve Kırmızıdan oluşur. ⁽³⁾

Nüfus: 15.226.183 (2018) ⁽⁴⁾

Para Birimi: Franc CFA (Bu para birimi CEMAC'ın ülkeleri arasında işlem görmektedir. Fransa'nın bankası tarafından garanti edilmektedir. 1 ABD Doları= 500 CFA, 1 Avro = 650 CFA).

Ana Şehirler: N'Djamena, Abéché, Moundou, Sarh, Am-Attimane, Bongor ve Mongo.

Dinler: % 80 Müslüman⁽⁵⁾, % 18 Hıristiyan ve % 2 Dinsiz. (*İslam, 46 AH 666 AD yılında Uqba ibn Nafie döneminde Çad'a girdi*)⁽⁶⁾

Resmi Diller: Arapça ve Fransızcadır. Ancak Çad'da konuşulan yerel dillerin sayısı yüzü geçmektedir. Arapça sokak ve pazarın dilidir. Sömürgecilikten önce resmi dili Arapçadır.

3 . La Constitution de la Republique du Tchad Promulguée le 04 Mai 2018, Article 8, p4

4 . Population du Tchad 2018, Le Département des affaires économiques et sociales des Nations Unies; <https://countrymeters.info/fr/Chad> 01/07/2018

5 . Kavas, Ahmet; les relation Turco-Tchadiennes (la politique ottomane en Afrique centrale), Association des chercheurs du Moyen-Orient et de l'Afrique, septembre 2014 Istanbul. p 14

6 . Chapelle, J. Le Peuple Tchadiens (Ses racines et sa vie quotidienne), l'Harmattan, Paris, 1986, P. 149

Yüzölçümü: 1.284.000 km². Topraklarının genişliği itibariyle dünyanın 21. ve Afrika'nın ise 5. büyük ülkesi olan Çad, ⁽⁷⁾ Zengin Savana'nın güneyindeki yarı kurak Sahel'in ortasında, Sahra'nın çöl kısmı olan kuzeyde üç ana coğrafi birime ayrılmaktadır. Ülkeye adını veren Çad Gölü, ana su kaynağıdır. En yüksek tepesi Emi Koussi Dağı (3.445 m)'dir. Ülkenin kuzeydoğusunda Ennedi Platosunun kumtaşı tepeleri, doğusunda Ouaddai dağlık bölgesi, güneyinde ise Oubangui Platosu yer almaktadır. En büyük kenti ise aynı zamanda başkent olan N'Djamena'dır.

Çad Gölü Havzası: Çad Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan bir göldür. Ülkenin batısında Nijer ve Nijerya güneybatısında ise Kamerun sınırına yakın bir yerdedir. Gölün alanı 25.600 km²'dir. Bazı kaynaklarda 20.000 km²'dir. ⁽⁸⁾ Gölün kuzeybatı kısmı girintili çıkıntılı bir görünümündedir. Kuzeydoğusu kumlarla örtülü olup, oldukça güzel manzaralı yerleşmeye uygun bir saha halindedir. Gölün kuzeydoğusunda bulunan Kanem bölgesinde su sığırları yetiştirilmektedir. Gölün güneyinde, Şari Nehri bulunmaktadır. Bu havza sık bir orman durumundadır⁽⁹⁾.

Göl suyu, çok az tuzludur. Bu sebepten göl etrafındaki çöküntüler kurutulularak kazanılan arazide verimli mısır ve buğday ziraati yapılmaktadır. Gölün kıyısındaki çöküntülerde biriken tuz, kıyılarda oturanlar tarafından işlenilmektedir. Çad Gölü'nde önemli miktarda su ürünleri bulunmaktadır. Bu göl balık bakımından zengindir ve Spirulina ile ünlüdür ayrıca üçüncü Bölümde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Bağımsızlık Tarihi: 11 Ağustos 1960'ta ilk Çad cumhurbaşkanı Ngarta Tombalbaye olmuştur. Tombalbaye 1975'te askeri bir darbe ile görevden uzaklaştırılarak öldürülmüştür. ⁽¹⁰⁾ Yerine Tuğgeneral Felix Malloum geçmiş, 1977'de Aouzou şeridini işgal eden Libya, iki yıl sonra Çad içlerine girdi ise de geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Libya'nın desteğini sağlayan Halk Silahlı Kuvvetleri lideri Goukouni Oueddei Çad başkanlığını ilan etmiştir. Ardından kurulan Geçici Ulusal Birlik Hükümeti 1982 yılında Hissen Habré yönetimindeki

7 . kavas, A, Sultanlar Diyarı: ÇAD, Diyanet Dergi, 14 Mart 2017, <http://www.diyanetdergi.com/dunya-muslumanlari/item/661-sultanlar-diyari-cad>

8 . Herrmann Jungraithmayr et d'autres, l'Homme et l'eau dans le Bassin du Lac Tchad, séminaire du réseau Méga-Tchad, J. W. Goethe-Universität Frankfurt, Collection Colloques et séminaires, Paris 1997, p19

9 . Abdelkarim, Annadif Mahamat Ali et d'autres, 2017, le Bassin du Lac Tchad, Vienne (Autriche), 2017, p3

10 . Bangui, Antoine et Tubiana, Marie-José, Histoire politique du Tchad sous le régime du Président François Tombalbaye 1960-1975, ISBN: 978-2-296-04337-4, Paris- France, 2007, p14

Kuzey Silahlı Kuvvetleri tarafından devrilmiştir. Hissen Habré 1990 yılı Aralık ayına kadar iktidarda kalmıştır. Bu tarihte yapılan bir darbe ile devlet başkanı İdriss Deby olup, halen cumhurbaşkanlığına devam etmektedir.

Ekonomisi;

Tarım ve Hayvancılık: Tarım genelde iç tüketime dönüktür. Akdarı, şeker kamışı, yerelması, manyok, yerfıstığı, mısır, hurma, arap zambkı, spirulina, pamuk, başlıca tarımsal ürünlerdir. Çoğu alan tarıma elverişlidir ancak ilkel makinelerin kullanımı nedeniyle üretkenlikte bir düşüş bulunmaktadır. Bununla birlikte, Çad'ın toprakları her şey için uygundur. Tarımla ilgili olarak çiftçiler şöyle der: “Çad, yetiştirilen her şeyin yetiştiği kutsal bir topraktır”. Çad ayrıca et, süt ve veterinerlik alanlarının yanı sıra aşı üretiminde de, 100 milyondan fazla deve, sığır, inek ve koyun yatırımı yapmaya hazır durumdadır. ⁽¹¹⁾ Balıkçılıkta ise ortalama toplam üretimin yılda 150.000 ton balık olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam nehir ve göl seviyesinin yanında balıkçı başına düşen uzun hat sayısına göre değişebilmektedir. ⁽¹²⁾

Doğal Kaynaklar: Çad, 2003 yılında ihracata başlamış, petrol gibi madeni zenginliklere sahip olan ve şu ana kadar devletin yararlanamadığı büyük bir altın, demir, uranyum, çinko ve mermer stoğuna sahiptir.

Hizmet sektörü: Sanayi, turizm, otel, iletişim, ulaşım, inşaat taahhüt işleri, elektrik, hava taşımacılığı ve gümrük hizmetlerini kapsamaktadır. Bütün bunlar üçüncü bölümde ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

Eğitim: Devlet üniversitelerinin yanında özel üniversitelere de sahiptir. 2018 yılına kadar ülkenin toplam üniversiteleri ve enstitüleri 22 tanedir. ⁽¹³⁾ Son yıllarda Çad, eğitim seviyesinde belirgin bir değişim görülmektedir.

11 . Dr. Abdelrahim Younouss Ali, Ministre de l'Elevage du Tchad, <https://www.youm7.com/story> 20 Mars 2017

12 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, p27

13 . Dr. David Houdeingar Ngarimaden, Yüksek Öğretim Bakanı, Çad'da Eğitimin Rolü, Seminer: 1. Yurtdışında Çadlı Öğrenciler Forumu. 6-8 Eylül 2018 İstanbul – Türkiye.

Kültürü:

Çad'ın kültürü oldukça çeşitli ve her biri kendine özgü özelliklere sahip olan kabileler karışımından oluşmaktadır. Günümüzde Afrika kıtasında yaşayan nüfusun çeşitliliğinin bir sonucudur. Bilindiği üzere Çad, Afrika kıtasının ortasında, tüm Afrika kültürlerini doğudan batıya ve kuzeyden güneye bağlayan bir yer konumundadır. Çad kültürü, Afrika ve el sanatlarına, folklor, moda, yemek pişirme, müzik ve diline yansır. Çad kültürü dünyanın en zengin kültürlerinden biridir.

Tablo 2.1: Büyüme Göstergeleri

	<i>Birim</i>	2014	2015	2016	2017	2018	2019*
GSYİH (cari fiyat)	milyar \$	13,9	10,8	10	11,2	12,6	13,3
GSYİH kişi başı (cari fiyat)	\$	1.235	941	851	925	966	1.043
Kişi Başı gelir (SAP)	\$	2,626	2,634	2,584	2,590	2,711	2,923
GSYİH büyüme (sabit fiyat)	%	6,8	1,7	-0,4	1,6	5,1	8,2

Kaynak: FMI - World Economic Outlook Database - Dernières données disponibles (Mars 2019)*Prévisions du FMI

Çad'da nüfusun çoğunluğunun kişisel bir kimlik kartı bulunmadığından demografik istatistikler gerçeği yansıtmamaktadır.

Bununla birlikte DB ve BM'nin yoksulluk ve Çad'ın ihtiyaçlarıyla ilgili uzman kurumlarının uluslararası ekonomik rapor ve çalışmaları, Çad'ın altın, petrol, gaz, pamuk, şeker, arap zamkı, hayvancılık, büyük uranyum ve çinko rezervi ticareti hakkındaki gerçeği yansıtmamakta iken, Dünya Ticaret Örgütü raporuna göre daha sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Tablo 2.1: Bayram ve Resmi Tatil Günleri

		<i>Tarih</i>
<i>1</i>	Yıl Başı	1 Ocak
<i>2</i>	Peygamberin doğum günü	12 Rebiülevvel
<i>3</i>	Ramazan Bayramı	1-3 Şevval
<i>4</i>	Kurban Bayramı	10-13 Zilhicce
<i>5</i>	Hicri Yılbaşı	1 Muharrem
<i>6</i>	Cumhuriyet günü	28 Kasım
<i>7</i>	Bağımsızlık Günü	11 Ağustos
<i>8</i>	Paskalya Bayramı	13 Mart
<i>9</i>	Noel Günü	25 Aralık
<i>10</i>	Ulusal günü	1 Aralık
<i>11</i>	İşçi Bayramı	1 Mayıs

2.2. Türkiye Tanıtımı

Türkiye ya da resmî adıyla Türkiye Cumhuriyeti topraklarının büyük bölümü Anadolu'ya, küçük bir bölümü ise Balkanlar'ın uzantısı olan Trakya'ya yayılmaktadır. Kuzeybatıda Bulgaristan, batıda Yunanistan, kuzeydoğuda Gürcistan, doğuda Ermenistan, İran ve Azerbaycan'ın ekslav toprağı olan Nahçıvan, güneydoğuda ise Irak ve Suriye komşusudur.⁽¹⁴⁾

Başkent: Ankara.

Hükümet Sistemi: Cumhuriyet.

Devlet organları: Yasama, yürütme ve yargı.

Bayrak: Kırmızı ve beyaz renkleri ile hilal ve yıldızdan oluşmaktadır.

Nüfus: 81.810.525 (2018)

İdari Bölümler: 81 valilik

Para Birimi: Türk Lirası

Ana Şehirler: İstanbul, Ankara, İzmir, Konya, Antalya, Eskişehir, Bursa Gaziantep, Samsun vs.

Dinler: % 99'u Müslüman, % 1'i Hıristiyan ve Yahudi

Resmi Dili: Türkçe

Yüzölçümü: 783.562 km²

Kültürü:

Bu çalışmada, araştırma konusundan çıkmış olmamak adına Eski Türk kültürü hakkında kısıtlı bir bakış sunulmaktadır.

Türk kültürü, çok eski çağlara dayanan oldukça köklü bir geçmişe sahip olan bir kültürdür. İslamiyet dinini benimseyen Türkler farklı inançları ve kültürleri aynı bayrak

14 . Dr. Oussam Faour Malkawy, Türkiye ve mevcut stratejik seçenekler, Nayif Üniversitesi, Hartum-Sudan, 2013, ss9-10

altında hoşgörüyle tutan bir kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye bulunduğu coğrafya gereği kültürel yapısını çok çeşitli kültürlerin birikimden almaktadır.

Türk toplumu, Türkiye'nin konumu ve nüfus yapısı nedeniyle çeşitli bölgesel ve etnik kültürlerin güzel bir karışımıdır. Kuzeydoğu sahili, Türk ve Gürcü kültürlerinin bir araya gelmesiyle kendine has bir kültüre sahiptir. Öte yandan batı sahili, Avrupa ve Batı kültürlerinden etkilenmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise, Kürt ve Arap kültürünün izlerini taşımaktadır.

Türk halkını, çok çeşitli gelenek ve göreneklere sahip farklı toplumsal gruplar oluşturmaktadır. Bunu, ülkeye gelen yabancı gezginler somut bir şekilde gözlemleyebilmektedir.⁽¹⁵⁾

Ekonomisi;

Türkiye ekonomisi, Uluslararası Para Fonu "*The International Monetary Fund (IMF)*" tarafından gelişmekte olan piyasa ekonomisi olarak tanımlanan bir ekonomidir.⁽¹⁶⁾ Türkiye, dünyanın yeni sanayileşen ülkeleri arasında görülmektedir. The World Factbook'a göre Türkiye büyük ölçüde gelişmiş bir ekonomiye sahiptir. Türkiye aynı zamanda ekonomistler ve siyaset bilimciler tarafından dünyanın en yeni sanayileşmiş ülkelerden biri olarak tanımlanmaktadır. Türkiye, nominal GSYİH'ya göre dünyanın 18. büyük ekonomisi ve kişi başına düşen GSYİH'ya göre 17. büyük ekonomisidir. Tarım ürünleri, tekstil, motorlu araçlar, gemiler ve diğer ulaşım ekipmanları, inşaat malzemeleri, tüketici elektroniği ve beyaz eşya gibi iş kollarında dünyanın lider üreticileri arasında yer almaktadır.

Devletin sanayi, bankacılık, ulaşım ve iletişim iş kollarında halen önemli bir rol üstlenmesine rağmen son yıllarda özel sektörde de hızlı bir gelişim sağladığı gözlemlenmektedir. Türkiye son yıllarda çok önemli bir turizm merkezi haline gelmiş bulunmaktadır.

Günümüzde Türkiye'nin pek çok yeri sanayi bölgesi olarak nitelendirilmektedir. Türkiye sanayi toplumuna hızlı geçiş olgusunu Müslüman toplumlar arasında başarıyla gerçekleştirebilen az sayıdaki ülkeden birisidir. Türkiye, dünyanın en büyük Müslüman ekonomisidir. Türkiye'yi Endonezya ve Suudi Arabistan izlemektedir. Türk dünyasının da en

15 . İd Fathi, Türkler ve Araplar arasında kültürel değişimi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 37, Erzurum 2012, ss111-132

16 . IMF Advanced Economies List. World Economic Outlook, April 2011, p. 174

gelişmiş ekonomisi olan Türkiye'yi Kazakistan takip etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan bugüne kadar üç tane iktisat kongresi yapılmış ve önemli kararlar alınmıştır⁽¹⁷⁾. Batı'nın müdahalesi ve 15 Temmuz'da gerçekleşen darbe olmasaydı Türkiye ekonomisinin şu an olduğundan daha iyi bir konumda olacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 2.2: Büyüme Göstergeleri:

	2015	2016	2017	2018 (*e)	2019 (e)
GSYH (milliards USD)	859,45	863,39	841,21e	905,72	962,23
GSYH (% yıllık sabit büyüme, sabit fiyat) (croissance annuelle en %, prix constant)	6,1	3,2	5,1e	3,5	3,5
GSYH Kişi Başına (USD)	10.915	10.817	10.434e	11.125	11.707
Enflasyon oranı (%)	7,7	7,8	10,9e	9,3	8,8

Kaynak: FMI - World Economic Outlook Database, 2017

**e: Tahmin değerleridir.*

Tablo 2.2: Bayram ve Resmi Tatil Günleri

	TARİH
1	Yıl Başı 1 Ocak
2	Peygamberin doğum günü 12 Rebiülevvel
3	Ramazan Bayramı 1-3 Şevval
4	Kurban Bayramı 10-13 Zilhicce
5	Zafer Bayramı 30 Ağustos
6	Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı 23 Nisan
7	Atatürk'ü Anma Günü 10 Kasım
8	Cumhuriyet Bayramı 29 Ekim
9	İşçi Bayramı 1 Mayıs
10	Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı 19 Mayıs
11	Demokrasi ve Milli Birlik Günü 15 Temmuz

17 . Türkiye'de Toplumsal Değişimin Dinamikleri, <https://www.okursan.net/toplumsal-degisimin-dinamikleri/>

2.3.Çad-Osmanlı İlişkileri:

2.3.1. Genel bir bakış:

Türkiye'nin Afrika ile kültürel ve tarihsel ortak noktaları hem çok eskiye dayanmakta hem de siyasal ilişkilerin çok ötesine geçmektedir. Bu tarihsel ve kültürel yakınlık iki unsurdan kaynaklanmaktadır: İlki islam ve Türk yönetimleriyle başlayan ortak tarihsel yaşanmışlık,⁽¹⁸⁾ ikincisi, önceden aralarında gerçekleşen karşılıklı ticarettir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun; Afrika'daki eyaletleri, vilayetleri ve halkları yanısıra komşu devletlerle çok güzel ilişkiler içinde olması imparatorluğa, bir Afrika ülkesine benzer nitelik kazandırmaktadır.⁽¹⁹⁾

Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki yerel sultanlıklarla ilişkileri:⁽²⁰⁾

Osmanlı İmparatorluğu ile Afrika Sultanlıkları arasında yakın ilişki olması Çad krallıklarından da bahsetmeyi gerektirmektedir. Ancak Çad-Türkiye ilişkilerini tarihsel açıdan ele almak yerine ekonomik açıdan incelemenin çalışma kapsamında daha yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere bir sonraki bölümde yer verilmektedir.

- Osmanlı- Vadday sultanlığı münasebetleri.
- Osmanlı- Kanim-Borno sultanlığı münasebetleri.
- Osmanlı- Darfor sultanlığı münasebetleri.
- Osmanlı- Func sultanlığı münasebetleri.
- Osmanlı- Zangibar sultanlığı münasebetleri.
- Osmanlı- Harar Emirliği münasebetleri.
- Osmanlı- Trablusgarp münasebetleri.
- Osmanlı- Madagaskar ilişkileri.
- Osmanlı- Fas, Cezayir, Tunus, Mısır ve Batı Afrika Ülkeler ilişkileri.

18 . FIRAT, M. (2007). Türkiye-Afrika İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı ve Afrika Açılımlında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, s1

19 . Hazar, N. (2012). Türkiye Afrika'da: Eylem Planının Uygulanması ve Değerlendirme On Beş Yıl Sonra. Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz, s30

20 . Bkrz, Tandoğan, M. (2013). Afrika'da sömürgecilik ve Osmanlı siyaseti, 1800-1922. Atatürk Tarih Kurumu.

Çad ve Türkiye arasındaki tarihsel ilişkiler geçmişe dayanmaktadır. Eğer bu ilişkileri anlatan bir kitap yazmak istenirse tek bir kitabın yeterli olmayacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla iki ülke arasındaki ilişkiler aşağıdaki başlıklar çerçevesinde özetlenmektedir:

2.3.2. Vadday Krallığı İle İlişkisi

a) Başkent Vara'da sultan sarayını inşa eden Türk yapısı:

Vaday krallığı, Çad'ın Dar Vadday bölgesinde davetçi sultan Abdulkerim bin Cami⁽²¹⁾ (1612) tarafından kurulmuştur. Mısır'dan getirilen bir Türk mühendisinin de yardımıyla Krallığın başkenti olan Vara'da bir sur yapmıştır. Bazı rivayetlerde bu inşaatın sultan Abdulkerim bin Cami'den sonra gelen halefi döneminde yapıldığı ifade edilmektedir. Sarayın yanında "fakihlerin evi" adını taşıyan yuvarlak bir bina, ve Selatin Cami'si yer almaktadır.

Ancak Vara şehrine mimari silüet veren kişi Sultan Abdulkerim bin Cami'nin oğlu Birinci Harut (1655-1678) olmuştur. Birinci Harut aynı zamanda Sultan Abdulkerim'in kendisine sumuş olduğu planları değerlendirerek Sarayın genel mimari planını çizmiştir. Bu sarayın inşası Sultan Sabun I (1678-1681) tarafından tamamlanmıştır ve Almascid-ul Cami, Sultan Coda (1745-1795) döneminde doğu tarafı yenilenmiştir.

Vara Kraliyet Sarayı'nın ana bölümleri aşağıdakilerden oluşmaktadır:

- *Büyük Bina*: Alanı (16 x 17 metre) ve 17 metre yüksekliğindedir.
- *Azzalmaa Sarayı*: Sultan'ın eşlerinin kaldığı yerdir.
- *Al-Baida Sarayı*: Sultanın evidir.
- *Bilim adamlarının evi*.
- *Cami*: Kraliyet sarayının en önemli bileşenleri başkent dışından bile görünmektedir.⁽²²⁾

21 . N'Djamena Al-yom (2014), Un séminaire intitulé: Les relations turco-tchadiennes, organisé par l'Université Roi Fayçal, 29 Octobre 2014, 491, page 4

22 . Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912) Kral Faysal Üniversitesi'nin Dergisi, ss26-28

b) Abéché'de Türk Misyonu (Cinene Türk) :

Abéché, Çad Cumhuriyeti'nin doğu tarafında yer almaktadır. 1850'de Sultan Muhammed Şerif, Padişah'ı Vara'dan Abéché'ye nakletmiş ve Türklerin deneyimini paylaştığı ünlü bir saray inşa etmiştir. ⁽²³⁾ Ek olarak Al-Cami-ül-Atiq ve diğer birçok eğitim kurumunu da inşa etmiştir. İnşaatta kullanılan terminoloji, günümüzde ustaların kullandığı bazı araçların, Türk isimlerini kullanması şeklinde ortaya çıkmıştır: Kürek, Oda, Köşe vs. Abeche'nin önemli mahalleleri: Agad Mahamid, Agad biriş, Agad Şavay, Şigal-Fugaha, Zaribe Labbo, Am-suego, Hilele, Kamine, Ardal-Habib, Hile Kinnin (Tavarig) ve Cinene Türk (Türk Bahçesi) Abbasi Sultanlığında Türk Misyonunun Genel Merkezidir.

Osmanlı arşivinde ikili ilişkileri tanımlayan çok sayıda belge bulunmaktadır. Çad'ın doğusundaki Vadday bölgesinde Vara ve Abéché'ye bağlı kentlerde de Osmanlı izlerine rastlamak mümkündür. Abéché'de Türk kökenli ailelerde *Türkay* ve *Remzi* isimlerinin hala kullanılması ülkede Osmanlı izlerinin kaldığını göstermektedir. Çad'da Türklerden kalma kırmızı tuğla üretimi de yaygın olarak devam etmektedir. ⁽²⁴⁾

c) Dar Vaday ile Senusi arasındaki ilişkiler:

Senûsiyye hareketini barındıran Trablusgarp'ın yeniden Osmanlı merkezî idaresine bağlanmasının ardından Osmanlı-Veddây münasebetleri büyük gelişme göstermiştir. ⁽²⁵⁾ 1860'larda Libya'da ortaya çıkan Senûsiyye hareketi, dinin ve İslami eğitimin sadece bireyin hayatı üzerinde değil, aynı zamanda devlet adamları üzerindeki etkisini de savunduğu bilinmektedir. ⁽²⁶⁾

Senûsiyye etkileri, Senûsiyye çağrı Sultan Yusufun girişi ile Vadday Sultanlığı'na ulaşmıştır. Onu başaran Sultan İbrahim Ticanizme aittir. Bazı kaynaklar, Senûsiyye ve Osmanlı hilafı arasındaki işbirliğinin ya Trablus ya da Türk başkentinde bulunan Astana aracılığıyla zirveye ulaştığına işaret etmektedir. Senûsiyye, kuzey Çad'da Fransız kuvvetleri ile çatıştığında; Türkiye, Çad'ın Fransız işgaline karşı ayaklanmıştır. ⁽²⁷⁾

23 . Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912), s28

24 . Son dakika, Türkiye'nin Encemine Büyükelçisi Ahmet Kavas, , 3 Ağustos 2015 Pazartesi 16:11

25 . kavas, Ahmet, Çad'da hüküm süren bir sultanlık, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi, s596

26 . Kavas, Ahmet; les relation Turco-Tchadiennes (la politique ottomane en Afrique centrale), p61

27 . Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912), ss30-31

d) Tibesti'de doğrudan Türk varlığı (Barday'daki Türk garnizonu, 1912)

Türklerin Trablus ve Fizan'daki valileri vesilesiyle Tibesti bölgesinde Bardai merkezli bir idari yargı organı açmaları sonucunda Çad-Türkiye ilişkileri resmi bir şekil almıştır. 1906 yılında bir Osmanlı bayrağı dikerek burada beş yüz asker bulundurmıştır. Öte yandan 1908'de Türkler TOUBOU lideri MAİNA KAMTİ'yi Tibesti bölgesinde İslami yargı organı müdürü olarak atamışlardır. Bununla beraber bölgede beş yüz profesyonel askerle bir manda sistemi kurup buradaki ticaret yollarını denetleyerek aldığı vergilerin bir kısmını yargı ve savunmaya harcamışlardır.

Osmanlı literatürüne göre bu girişim, o dönemde Fransız işgaline karşı direnen Vadday ve Bagirmi devletleri tarafından hoş bir şekilde karşılanmıştır. Zira bu durum Osmanlı'nın da çıkarına hizmet etmiştir. 1909 yılında Fizan Beyi Sami Bek, Tayyip Osman Efendi'yi Toubou'lara kaymakam atayarak yanında dört Jandarma ve Fizan'nın meşhur alimlerinden Ali Efendi ile birlikte Barday'a göndermiştir. Bölgedeki halkın desteğini de alarak burada beş yüz kişilik askerle Barday ve Zouar'da askeri kamplar kurmuştur. Osmanlı, İslam ülkeleri ile orta Afrika bölgesi arasındaki tek ticaret yolu bağlantısı konumunda olan Çad'da sürekli bir şekilde kalmaya gayret ederek ticaret yollarından gelen vergilerden faydalanmak istemiştir. Fizan Bey'i Mehmet Sami için Fransızların Çad'ı işgali; Trablus, Bengazi ve Fizan için bir tehdittir. Bunun yanında Trablus valisi, Osmanlı devletini Fransızların ilerlemesini durdurmak için Çad'ın kuzeyini resmi bir şekilde ele geçirmeye ikna etmede önemli bir rol oynamıştır. ⁽²⁸⁾

2.3.3. Osmanlı-Kanem- Borno İslam Krallığı(*) ilişkileri:

Kanem-Borno, kıtanın kuzeyinden güneyine ve doğusundan batısına uzanan ticaret yollarının bir kavşağıdır.

Kanem-Borno, Fas ve Osmanlı'daki -Trablus'taki- elçilikleriyle sahara bölgesinde büyük diplomatik güç konumunda idi. Diğer müslüman ülkeler ile de özel ilişkileri vardı. Dunama Dibaleme döneminde (1203-1242) Kahire'de Kanem-Borno'lu öğrenci ve hacılar için kalma yerleri inşa edilirdi. ⁽²⁹⁾

28 . Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912), ss31-32

*. Kanem-Borno krallığı, 8. ve 20. yüzyıllarda günümüz Çad, Libya ve Nijerya'da varlığını sürdüren bir devletti.

29 . Hiribarren, V. (2016). Kanem-Borno Empire. The Encyclopedia of Empire, p2

Kanem-Borno Sultanlığı, özellikle 16. yüzyılda zirveye ulaşmış olan büyük bir Müslüman Siyah Afrika Devleti'dir. Kırallık en güçlü döneminde; Çad'ın büyük bir çoğunluğu, Libya'nın güneyi, Nijer'in doğusu, Nijerya'nın kuzeydoğusu ile Kamerun'un kuzeyini kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Kanem-Borno ile ilişkileri, bugün Siyah Afrika'nın anılarında canlılığını koruması ve Türkiye'ye yönelik sıcak duygulara sebep olması dolayısıyla, Batı ve Afrika kaynaklarında önemli bir yer tutmaktadır.

Alhadj Youssouf'un Elçilik heyetinin İstanbul'a gelişi sırasında Osmanlı padişahı, Sultan III. Murat'tır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'yı fethinden sonra, Osmanlılar Kanem-Borno Devleti ile esasen komşu olmuşlardır. İki ülke arasındaki ilk dostluğu Trablusgarp Valisi Turgut Paşa (Amiral Turgut Reis) kurmuştur. Kanem-Borno sultanının 1555'te Turgut Paşa ile anlaşma yaptığı bazı kaynaklarda belirtilse de bu anlaşma ile ilgili belgeye Osmanlı arşivlerinde rastlanmamaktadır. 1555'te Turgut Paşa ile Borno Hükümdarı Mai Muhammad'ın gönderdiği bir Elçi arasında Trablus'da bir ittifak anlaşması imzalandığı, bunun dostluk ve ticaret ittifakı olduğu da belirtilmektedir. ⁽³⁰⁾

Bu dönemde, Kanem-Borno Sultanı Mai İdris Aloma'dır. Onun zamanında, Kanem-Borno Devleti güçlü bir İslam devleti niteliğini kazanmış ve gerek Fas gerek Osmanlı Devleti'yle eşitlik esası üzerinden ilişkiler kurmuştur.

İdris Aloma'nın; ateşli silahlara sahip askeri birliklerinin mevcut olduğu, bunların Türkler tarafından eğitildiği, bununla birlikte ordusunun bir bütün olarak disiplinli ve uyumlu olduğunun söylenemeyeceği de bazı kaynaklar tarafından ileri sürülmektedir. ⁽³¹⁾

Bazı kaynaklar da, Türklerin Kanem-Borno'ya askeri alanda yaptığı teknik yardımın, Sultanı Mai İdris Aloma'nın civardaki kabilelere ait toprakları fethetmesine yardımcı olduğunu ve yanında bazı Türk askerlerinin de bulunduğunu belirtmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Kanem-Borno Krallığı arasındaki ilişkiler, siyasal ve ekonomik çıkar ortaklığına dayanan stratejik bir dostluk niteliği kazanmıştır. Osmanlı imparatorunun İslam'ın halifesi sıfatını taşımasına rağmen bu iki Müslüman devlet arasındaki dostluk, özü bakımından, din ögesini ön planda tutmamıştır.

30 . Dramani-Issifou, Zakari, (1982) L'Afrique Noire dans les Relations Internationales au XVIe Siecle, analyse de la crise entre le Maroc et le Sonrhäi Centre de Recherches Africaines, Editions Karthala, Paris, p217

31 . Hazar, N. (2011). Küreselleşme sürecinde afrika ve türkiye-afrika ilişkileri (Vol. 2). International Strategic Research Organization (USAK), s.124

Kanem-Borno'nun ihracatı tuz, natron, tahta kaplar, giyim, koyun ve keçiler, beyaz bal ve devekuşu tüyleriydi. İthalatı ise kumaşlar, halı ve giyim, bakır aletleri, ateşli silahlardı. Ek olarak da altın ve gümüş takısı ticareti yapılırdı. ⁽³²⁾ Osmanlı Devleti'nin Kanem-Borno ile ilişkilerine verdiği önem altın ticareti ile ilişkilidir. Daha önce de belirtildiği üzere, o zaman "Bled-i Sudan" (Arapça siyahlar ülkesi) olarak tanımlanan toprak parçası Doğu Afrika'daki bugünkü Sudan'dan başlayarak Batı Afrika'ya kadar uzanmaktaydı. Bugünkü Kuzey Nijerya, Kuzey Kamerun, Mali, Çad ve Nijer ülkeleri de Sudan'ın bir parçasıydı. Bu bakımdan sömürge döneminde Sudan, batıda Fransız Sudan'ı, doğuda İngiliz Sudan'ı olarak adlandırılmaktaydı. Bu bilgiler ışığında, Kanem-Borno Devleti'nin de Büyük Sudan'ın içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Altın ticareti ise 16. yüzyılda büyük önem kazanmıştır. Altının kaynağı bugünkü Sudan ile Batı Afrika'daki Altın Sahili'ydı. Toz halindeki altın Büyük Sahra yolu ile Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Cezayir, Tunus ve Trablus'taki limanlarına nakledilmiştir. Ekonomi ve ticaret için gerekli olan altını elverişli koşullarda sağlamak Osmanlı Devleti için önem taşımaktadır. Ayrıca Osmanlılar altın para sistemini kullanmaktaydı. Portekizliler ise o sırada Batı Afrika'da belli başlı limanları ele geçirmiş ve altın yolunu Batı Afrika kıyılarına çekmeye çalışmışlardı. Bu amaçla da Fas'tan yararlanma çabası içindeydiler. ⁽³³⁾

Altın yolu üzerinde bulunan Kanem-Borno Devleti ile iyi ilişkiler kurarak altın yolunun güvenliğini sağlamak ve Kanem-Borno'yu Fas'a karşı güçlü kılmak Osmanlı Devleti'nin çıkarları gereği idi. Ayrıca, Amerika'nın keşfinden sonra, zengin gümüş yataklarının bulunması ve Avrupa'ya Amerika'dan pek çok miktarda gümüş nakledilmesi uluslararası ticaret sisteminde Avrupa'ya ek avantajlar sağlamıştır.

Kanem-Borno Devleti de Kuzey Afrika'ya giden Altın yolunun güvenliğine karşılık, Mekke ve Medine ile Kanem-Borno arasındaki hac ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamasını Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Çok sayıda hacının kutsal yerleri ziyaret etmesi ve bu yolun aynı zamanda önemli bir ticaret yolu olması sebebi ile, Kanem-Borno bölgeye egemen olan Osmanlı Devleti'nin gerekli güvenliği sağlamasına önem vermiştir. Bu konudaki talepler, Osmanlı Padişahı ile Kanem-Borno sultanı arasında Elçilik heyeti aracılığı ile yapılan yazışmalara konu teşkil etmiştir.

32 . Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912), s33

33 . Hazar, N. (2011). Küreselleşme sürecinde afrika ve türkiye-afrika ilişkileri, s.124

Ancak 19. ve 20. yüzyılda Fransız sömürgeciler bölgeye askeri güçlerini göndermeye başladılar. 4 Şubat 1894'te de Fransız, İngiliz ve Alman sömürgeciler aralarında anlaşma yaparak Çad gölü çevresini paylaşmışlardır. Bu paylaşım esnasında bugünkü Çad toprakları Fransa'ya verilmiştir. Müslümanlar uzun süre vatanlarını kahramanca savunmuş olsalar da, Fransızlar bölgedeki önemli merkezleri ele geçirerek birçok yerel yönetimi ortadan kaldırmışlardır. 1911'de Fransa Çad'ı tamamen ele geçirmiştir.⁽³⁴⁾

34 . Çad incelemesi, https://aidoctors.org/cad_D124.html

2.4. Türkiye Cumhuriyeti ile Çad ilişkileri.

2.4.1. Genel bir bakış:

Afrika ülkelerinin son yıllarda Türkiye için daha fazla önem arz etmeye başlaması ile Afrika ülkelerine yönelik geliştirilen politikalar sonrası, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)'nın Afrika ülkelerinde Program Koordinasyon Ofisleri açmaya başladığı ve Afrika'ya yönelik daha fazla proje gerçekleştirdiği görülmektedir.⁽³⁵⁾

Türkiye'de Afrika'ya olan ilgi, kıtanın uluslararası sistemdeki önemine paralel olarak gerek akademik camiada, gerekse siyasi alanda artmıştır. Zengin kaynaklara sahip oluşunun yanı sıra kıtada var olduğuna inanılan ve henüz keşfedilmemiş petrol yataklarının bu ilgideki artışın başlıca sebeplerinden biri olduğu ortadadır. Ancak Türkiye'nin, dış politikasının en önemli ilkelerinden olan "Batılılaşma" politikası çerçevesinde uzun yıllar Afrika ülkelerini ihmal ettiği bir gerçektir. Bugün Afrika ülkeleri ile olan ilişkiler bağlamında gelinen nokta, geçmişin ihmalkarlığını ve tek yönlü politika anlayışını sona erdirmek amacını taşıması açısından son derece umut verici gözükmektedir. Bu çalışma bağlamında, Türkiye'nin özellikle son on yılda uluslararası politikasının en önemli güçleri arasında adeta bir yarış haline gelen Afrika ülkeleriyle ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda ne tür girişimlerde bulunduğu irdelenmeye çalışılmaktadır.⁽³⁶⁾

Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, 1925 yılında Mısır'da ve 1926 yılında Etiyopya'da büyükelçilik açmakla birlikte iç siyasî durumu nedeniyle İkinci Dünya Savaşı'na kadar sadece Afrika'ya yönelik değil, genel olarak dış ilişkilere yeterince eğilemediği görülmektedir.⁽³⁷⁾ Afrika ülkelerinin çoğunluğu 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başında, Çad ise 11 Ağustos 1960'da Fransa'dan bağımsızlığını kazanmıştır. Ne yazık ki, Fransa'nın sömürgeleştirdiği Afrika ülkeleri henüz tam bağımsızlıklarını kazanmamışlardır.

Türkiye'nin köklü tarihî bağlarına rağmen son yıllara kadar Afrika kıtasına yeterince önem vermediğini görülmektedir. 21. yüzyıla başlarında, hem küresel ekonomi hem de

35 . ÇOMAK, İ. (2011). Türkiye'nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK'ların TİKA'nın Desteğinde Afrika'da Yürüttüğü Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi. *Avrasya Etüdüleri*, 40(2), s203

36 . Tepeciklioğlu, E. E. (2012). Afrika Kıtasının Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri. *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 65-66

37 . Mürsel Bayram, "Türk Dış Politikasının Dönüşüm Sürecinde Afrika", *Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Eğilimleri, Yeni Yönelimleri, Yeni Yaklaşımları*, Ed. İdris Demir, Dora Yayınları, Bursa, 2014, s.263

politikada görülen dönüşümlerle birlikte Afrika kıtasının önemi artmış ve ekonomik olarak büyüyerek dışa açılma ihtiyacı hisseden Türkiye de Afrika'nın yükselişinden yararlanmak istemiştir. Bu doğrultuda 1998'de Afrika'ya açılmak üzere bir plan "Afrika Eylem Planı" (*) geliştirilmiş ancak planın uygulanması Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarında mümkün olmuştur. (38)

Diplomatik Temsilciliklerin Karşılıklı Olarak Artması:

Mayıs 2009'da yedisi Sahra Alt Afrika (SAA) olmak üzere kıtada toplam 12 Türkiye Büyükelçiliği bulunmakta iken, bugün bu sayının 39'a yükseldiği görülmektedir. 2009 yılında Tanzanya ve Fildişi Sahili'nde, 2010 yılında Kamerun, Gana, Mali, Uganda, Angola ve Madagaskar'da, 2011 yılında Zambiya, Mozambik, Moritanya, Zimbabve, Sudan, Somali ve Gambiya'da, 2012 yılında Nijer, Namibya, Burkina Faso ve Gabon'da, 2013 yılında Çad, Gine, Eritre ve Cibuti'de Büyükelçilikleri açılmıştır. 2014 yılında ise Kongo Cumhuriyeti, Ruanda, Botsvana ve Benin'de Büyükelçilikler faaliyetlerine başlamışlardır. Önümüzdeki dönemde ise Sierra Leone ve Ekvator Ginesi'nde Büyükelçiliklerin açılması öngörülmektedir.

Afrika ülkeleri de, Ankara'da açtıkları Büyükelçiliklerle, Afrika'ya açılım politikası ile atılan adımların karşılıksız kalmadığını göstermişlerdir. 2008 başında beşi SAA olmak üzere 10 Afrika ülkesinin Ankara'da Büyükelçiliği mevcutken, bu sayı bugün 33'e ulaşmıştır. (Cezayir, Angola, Benin, Burkina Faso, Burundi, Çad, Kongo, Fildişi Sahili, KDC, Cibuti, Mısır, Etiyopya, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Kenya, Libya, Mali, Moritanya, Fas, Nijer, Nijerya, Ruanda, Senegal, Somali, GAC, GSC, Sudan, Tanzanya, Tunus, Uganda, Zambiya). (39) Bu gelişmeler, Afrika ülkeleri ve Türkiye arasındaki iyi ilişkilerin bir işaretidir.

*. 1998 yılında Afrika Eylem Planı'nın ortaya atılmasıyla, ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Afrika ülkeleriyle siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik ilişkilerini hızlandırmak amacıyla Eylem Planı'nı ortaya atan Türkiye, Afrika devletleriyle ilişkilerini bir bütün olarak geliştirmeyi; ticaret, ortak ekonomik projeler, teknik ve bilimsel işbirliği konusunda anlaşmalar yapmayı hedeflemiştir.

38 . Mürsel Bayram, "Türk Dış Politikasının Dönüşüm Sürecinde Afrika", Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Eğilimleri, Yeni Yönelimleri, Yeni Yaklaşımları, Ed. İdris Demir, Dora Yayınları, Bursa, 2014, s.261

39 . Afrika Ülkeleri İle İlişkiler, T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>

2.4.2. Günümüzde Türkiye- Çad İlişkileri:

Çad ve Türkiye ilişkileri için modern beklentiler, derin bir küreselleşme döneminde iki ülkenin ortak çıkarlarını koruyan ticaret ilişkileri, modern teknoloji transferi, eğitim ve öğretim, mesleki eğitim ve politik işbirliği gibi çalışmalar Çad-Türkiye ilişkilerinin temellerinin oluşturulmasına ve geliştirilmesine bağlıdır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, Modern Çad'la siyasi ilişkileri 1969 yılında Nijerya'da bulunan Türkiye Büyükelçiliğinin Çad'a akredite olmasıyla yeniden tesis edilmiştir. Bununla birlikte Trablus Türkiye Büyükelçiliği Çad'a akredite olmuştur. ⁽⁴⁰⁾ İki ülke arasındaki ilk üst düzey ziyaret, 2000 yılında Çad Cumhurbaşkanı Idriss Deby'nin Türkiye'yi ziyareti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in davetiyle gerçekleşmiştir.

1 Mart 2013 tarihinde Türkiye'nin N'Djamena Büyükelçiliği faaliyete geçmiştir. Çad'ın Ankara Büyükelçiliği ise 10 Aralık 2014'te açılmıştır. Bu gelişmeleri takiben ikili ilişkilerde kayda değer bir artış meydana gelmiştir. Dönemin Çad Başbakanı Kalzeubé Payimi Deubet, 15-18 Aralık 2014 tarihlerinde Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve söz konusu ziyaret vesilesiyle muhtelif anlaşmalar imzalanmıştır.

12 Aralık 2013 tarihinde THY, İstanbul-N'Djamena seferleri doğrudan haftada 4 sefer olarak başlamış olup, 19 Ağustos 2014 tarihi itibarıyla seferler İstanbul-N'Djamena-Kano-İstanbul olarak düzenlenmiştir. ⁽⁴¹⁾

Türkiye-Çad Karma Ekonomik Komisyonu (KEK) I. Dönem Toplantısı 28 Ocak 2015 tarihinde Ankara'da düzenlenmiştir. Ayrıca 2016 yılı Kasım ayında İstanbul'da düzenlenen Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu vesilesiyle Türkiye Cumhurbaşkanı ile Çad Cumhurbaşkanı arasında ikili bir görüşme gerçekleştirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 26 Aralık 2017'de yaptığı Afrika turunda Çad'ı da ziyaret etmiştir. Bu ziyaret tarihte ilk defa bir Türk devlet başkanının Çad Cumhuriyeti'ne ziyaretidir ve resmi bir açıklamaya göre; gelir vergisi, gençlik ve spor alanında işbirliği, teknik işbirliği, kalkınma, yatırımların korunması, diplomasi alanında bilgi ve arşiv değişimi alanlarında çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Öte yandan Djaramaya'da yeni bir havalimanının inşası ve Chari Nehri üzerindeki bir köprü ile ilgili diğer

40 . Türkiye – Çad ilişkileri, T.C. Dışişler Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cad-iliskileri.tr.mfa>

41 . Erdal Sebrî Ergen, Türkiye'nin N'Djamena büyükelçiliği, 09/05/2016

<http://encemine.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/275906>

iki proje de görüülen konular arasındadır. Çad ve Türkiye'nin cumhurbaşkanları, ABD başkanının ülkesinin büyükelçiliğini Kudüs'e devretme ve İsrail'in başkenti haline getirme kararını reddetme konusunda anlaşmışlardır. Kudüs'ün Filistin'in başkenti olduğunu vurgulamışlardır.⁽⁴²⁾ Bunun yanında, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın tarihi Çad ziyaretinin ardından N'Djamena'daki ABD Büyükelçiliğinin bulunduğu caddeye "İstanbul" isminin verildiği görülmektedir. Caddenin isminin değiştirilmesi amacıyla düzenlenen törene, Türkiye'nin N'Djamena Büyükelçisi Erdal Sabri Ergen, N'Djamena Belediye Başkanı Mariam Djimet Ibet ile Çad resmi makamlarından yetkililer katılmıştır.

Ayrıca 09-10 Temmuz 2018'de Çad Cumhurbaşkanı, Mayıs ayında ülkesinde cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın açılış törenine katılmak üzere Ankara'yı ziyaret etmiştir.

1 Ocak 2015 tarihinde ise TİKA'nın N'Djamena ofisi açılmıştır. Türkiye Maarif Vakfı Çad Ülke Direktörlüğü 13 Mayıs 2017 tarihinde faaliyete başlamış olup, bir okul kompleksi yönetmektedir. Öte yandan, Çad'da bulunan FETÖ okullarını Türkiye Maarif Vakfı'na törenle devretmiştir.⁽⁴³⁾

Çadlı öğrencilere her sene lisans, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde devlet bursu tahsis edilmektedir. Türkiye bursları kapsamında, 2017-2018 akademik yılı için 70'den fazla Çadlı öğrenciye burs tahsis edilmiştir. Ek olarak, 6-8 Eylül 2018'de, Türkiye ve Kıbrıs'taki Çadlı Öğrenciler Birliği tarafından Yurtdışındaki Çadlı Öğrenciler Forumunu düzenlenmiştir ve bu forum öğrenci birlikleri tarihinde dünyada bir ilk özelliği taşımaktadır. Yurtdışındaki Çadlı Öğrenciler Forumunu' na Çad ve Türkiye'den bakan ve diplomatların yanısıra dünyanın dört bir yanından araştırmacılar da katılım göstermiştir⁽⁴⁴⁾.

42 . N'Djamena Aldjadida, (2018), La visite du président de la république de Turquie Recep Tayyip Erdogan,, 01.01.2018, 497, page 2

43 . İbrahim Bachir Abdoulaye ve diğerler, 2017'de Türkiye, SETA, Ankara- Türkiye, s91

44 . Türkiye ve Kıbrıs'taki Çadlı Öğrenciler Birliği'nin arşivinden 2018

2.4.3. Kurumlar:

Her iki ülkede de, karşılıklı iyi ilişkiler olduğunu gösteren bazı hayır ve devlet kurumları şu şekilde sıralanabilir:

- Çad'daki bulunan Türk kurumları:
 - N'Djamena Büyükelçiliği
 - TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı).
 - Risale-i Nur Merkezi.
 - Uluslararası İnsan Yardım ve Eğitim Derneği
 - Maarif Vakfı.
 - Suleyman Efendi Camaatı.
- Türkiye'deki bulunan Çad'ın kurumları:
 - Ankara Büyükelçiliği
 - İstanbul Fahri Konsolosluğu.
 - Çad Kalkınma ve İşbirliği Derneği
 - Çadlı Öğrenciler Derneği.

3. ÇAD-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

3.1. Türkiye-Afrika Ülkeleri Ekonomik İlişkilerine Genel Bir Bakış

Bölgeselleşme ve küreselleşme ülkelerin dış ticaret hacimlerini artırırken, dünya ticaretinin yön değiştirmesine neden olmaktadır. Bu çerçevede ülkelerin dış ticaret hacimlerindeki gelişmeler dünya ortalamasına göre değişkenlik göstermektedir. Gelişmekte olan ekonomilerin çoğu için dış ticaret gelirleri önemli bir kaynaktır.

Afrika kıtası sahip olduğu nüfusu, zengin doğal kaynakları, geniş arazisi ve çok sayıda gelişmekte olan ülkeyi bünyesinde barındırmasının yanı sıra dünyanın ekonomik istikrarı ve büyümesi açısından büyük önem arz etmektedir. Buna rağmen ekonomik göstergelere bakıldığında, kıtanın Gayri Safi Milli Hâsılası'nın (GSMH) dünya ekonomisindeki payının, ihracattaki ve kıtaya yönelik dış yatırımlardaki azalmanın etkisiyle endişe verici boyutlara ulaştığını söylemek mümkündür.⁽⁴⁵⁾ Bugüne kadar görülen olumlu gelişmeler, yoksulluğun azaltılması ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin artırılması hususlarında ancak sınırlı bir etki yapabilmektedir.⁽⁴⁶⁾ 2018 yılının istatistiğe göre 1.269 milyonu aşan bir nüfusa sahip olan Afrika kıtasının Gayri Safi Milli Hâsılası ancak 2.344 milyar dolar olup, kişi başına düşen gelir 1.842 dolardır⁽⁴⁷⁾.

Son yıllarda Türkiye-Afrika ülkeleri arasında ekonomik ve ticari ilişkiler gelişmektedir. Aslında uzun yıllar Türkiye'nin ekonomi politikalarında hep Batı ülkeleri yer almakta iken, 1980 yılından sonra Afrika gündeme alınmış ve 2000'li yıllardan itibaren ihracat pazarını çeşitlendirme adına birkaç eylem planı hazırlanmıştır. İlk olarak 1998 yılında "Afrika'ya Açılım Eylem Planı" adı altında ikili ilişkiler geliştirilmiş ardından da Türkiye'de "Afrika Yılı" ilan edilmesi ile ekonomik ilişkilerde hareketlilik sağlanmıştır.⁽⁴⁸⁾

45. KÖSE, Oğuzhan, (2007), Türkiye ve Afrika ülkeleri diplomatik temsilcileri orak stratejik vizyon geliştirme projesi, IV. Çalıştay sonuç raporu "Afrika Ülkeleri-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler" TASAM Yayınları, stratejik rapor No: 24, Aralık 2007, s.3

46. DOĞAN, B. B., & TUNÇ, Ş. Ö. (2015). Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile olan dış ticaretinin belirleyicileri: panel çekim modeli yaklaşımı. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 7(12), s.3

47. Population et le Produit Intérieur Brut d'Afrique 2016, <https://www.populationdata.net/continents/afrique/>

48. ANDAÇ, A., & ATEŞOĞLU, İ. (2015). Türkiye'nin ihracatında yeni hedef pazar önerisi: Afrika Pazarı. Süleyman Demirel Üniversitesi vizyoner dergisi, 6(13), s.108

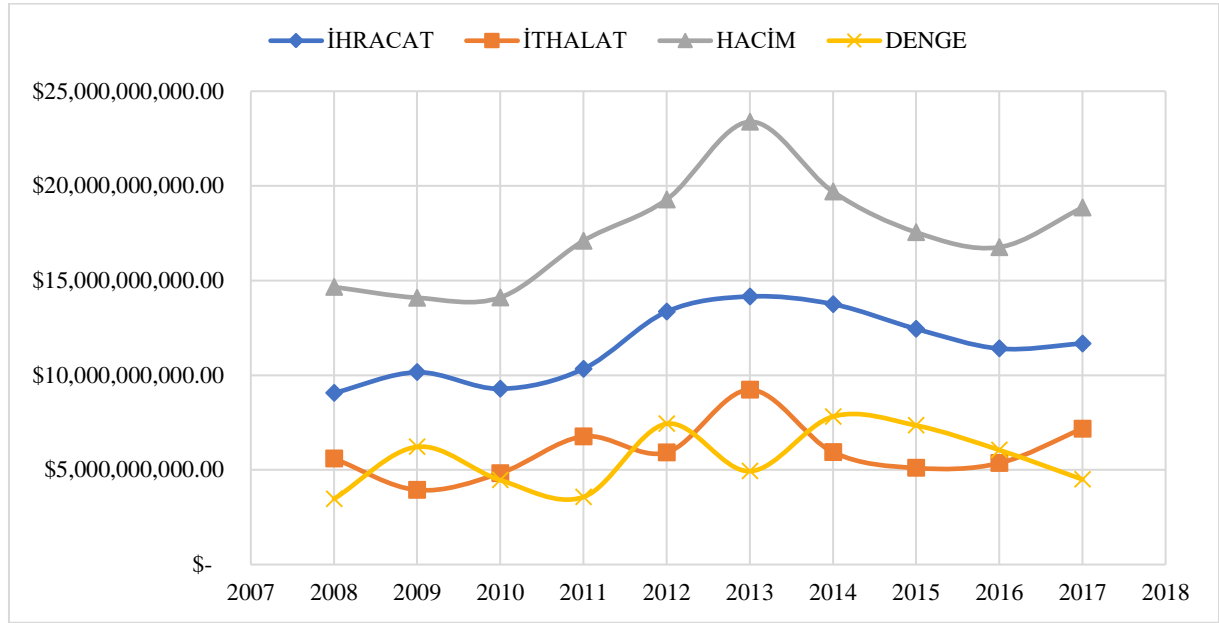
Tablo 3.1: Türkiye'nin Afrika ile Dış Ticareti (dolar)

YIL	İHRACAT	İTHALAT	HACİM	DENGE
2008	9.062.603.182	5.596.475.645	14.659.078.827	3.466.127.537
2009	10.154.641.823	3.937.890.497	14.092.532.320	6.216.751.326
2010	9.283.065.729	4.824.006.944	14.107.072.673	4.459.058.785
2011	10.333.821.248	6.766.713.095	17.100.534.343	3.567.108.153
2012	13.356.850.539	5.921.790.341	19.278.640.880	7.435.060.198
2013	14.158.642.320	9.229.689.874	23.388.332.194	4.928.952.446
2014	13.754.397.958	5.937.961.251	19.692.359.209	7.816.436.707
2015	12.448.925.599	5.099.351.450	17.548.277.049	7.349.574.149
2016	11.406.002.579	5.355.528.333	16.761.530.912	6.050.474.246
2017	11.673.607.356	7.176.652.472	18.850.259.828	4.496.954.884

Kaynak: TÜİK 2018

Türkiye'nin son 10 yıldaki Afrika'ya yapmış olduğu ihracat ve ithalat değerleri incelendiğinde 2008 yılında 9.063 milyar dolar olan ihracat rakamı 2011 yılında 10.334 milyar dolara yükselmiş ve 2013 yılında da ihracatta en yüksek değere sahip olduğu 14.158 milyar dolarlık ihracat rakamına ulaşmıştır. Aynı şekilde ithalat değerleri incelendiğinde 2008 yılında 5.596 milyar dolarlık ithalat görülmekte ve 2013 yılına gelindiğinde ise ithalat rakamının 9.230 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Öte yandan Tablo 3.1'de görüldüğü gibi Afrika ile Türkiye arasındaki ticaret fazlası, son on yıldır Türkiye'nin lehine gerçekleşmektedir.

Grafik 3.1: Türkiye'nin Afrika ile dış ticareti

Kaynak: TUIK 2018 verileri kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Grafik 3.1’de de görüldüğü üzere, 2008 yılında Afrika’ya yapılan ihracat 2013 yılında artmış ve son 10 yılın en üst seviyesine çıkmıştır. Sonraki yıllarda Afrika ile Türkiye arasındaki dış ticaret düşmeye başlamıştır. Grafik 3.1’de görüldüğü gibi üzerinde önemli bir etki yapmıştır. 2017 yılında dış ticaret artmış, ancak 2018’de bu artışın devam edeceği tahmin edilmektedir.

3.2.Çad ile Türkiye arasındaki ticaretin boyutları (2008-2018)

2008 ve 2018 yılları arasında iki ülke arasındaki ihracat ve ithalat sadece mayalar, tarifenin başka yerinde yer almayan gıda müstahzarları, makarnalar, makine ve cihazlar (ekmekçilik, pastacılık imaline mahsus), buğday unu/mahlut unu, pasta, kek, bisküvi ve diğer ekmekçi mamüller, makinalar (asansör, yürüyen merdiven, konveyör), plastikten eşya taşımaya/ambalajlamaya mahsus malzemeler, ateşli silahlar (av tüfekleri), Susam tohumu, pamuk (karde edilmemiş), arap zıncı ve diğer mobilyalar (ofis, çocuk vd) ile sınırlıydı ve her iki ülkede de sayısız yatırım fırsatı olmasına rağmen bu alanda ekonomik bir çalışma yapılmamıştır. Türkiye’nin Çad ile son yıllardaki ekonomik ilişkileri incelendiğinde, ticaret hacmi, son 11 yıl içinde 49.030 milyon dolar artarak, 2008 yılında 8.872 milyondan, 2018 yılında 57.902 milyona yükselmiştir. (Tablo 3.2)

Türkiye ile Çad arasındaki ticaretin 2008 yılından günümüze seyri tablo 3.2’de sergilenmektedir. 2008-2018 arasında Türkiye’nin Çad’la dış ticareti 6.5 kat artış göstererek,

8.872 milyon dolar düzeyinden 57.902 milyon dolar düzeyine yükselmiştir. Aynı şekilde, Türkiye'nin, Çad'a ihracatı 2008 yılındaki 8.872 milyon dolar düzeyinden yaklaşık 3.5 kat artışla 2018 yılı itibarıyla 31.631 milyon dolar düzeyine yükselmiştir. Çad'ın, Türkiye'ye ihracatı 2008 yılındaki bulunmamasına rağmen 2009 yılındaki 29 milyon dolar düzeyinden yaklaşık 906 kat artışla 2018 yılı itibarıyla 26.271 milyon dolar düzeyine yükselmiştir. 2018'de Çad'ın ihracatı 27.342 milyon dolar düzeyinden 26.271 milyon dolar düzeyine düşmüştür.

Türkiye-Çad dış ticareti oldukça düşük seviyede gerçekleşmektedir. Türkiye ihracatı 2011 yılından beri artış göstermekte olup 5.8 milyon dolar seviyesinden 2014 yılında 19 milyon dolar seviyesine kadar yükseldiği görülmektedir.

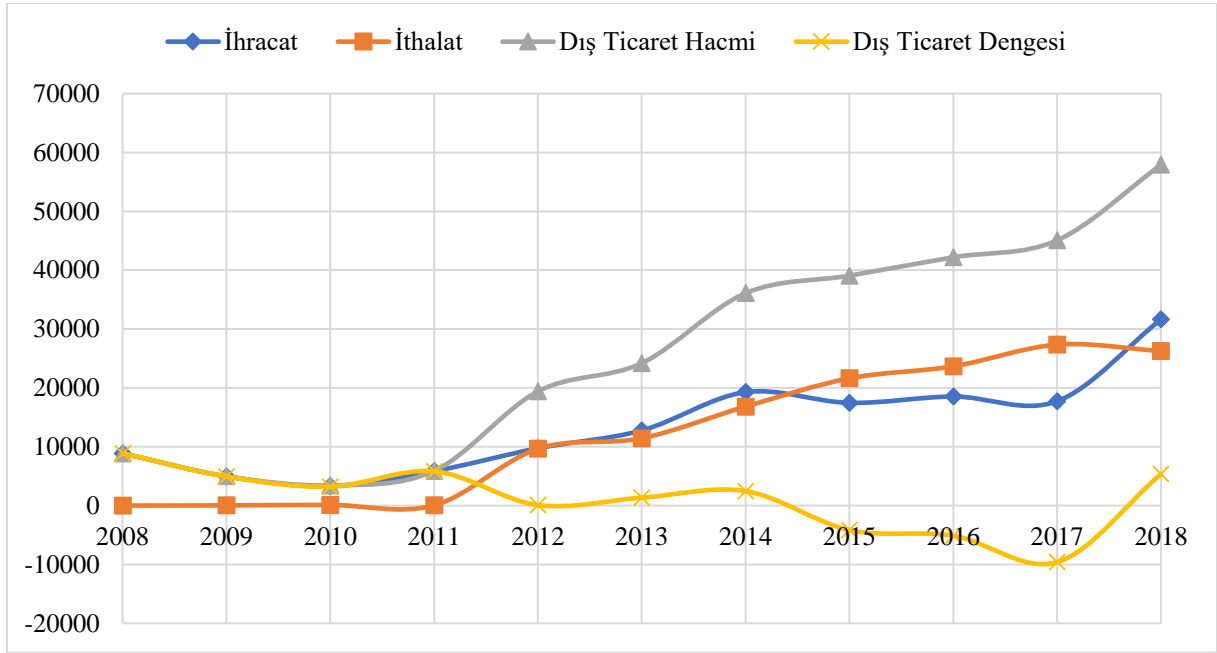
Tablo 3.2' de görüldüğü gibi global ekonomik krizin de etkisiyle Türkiye ihracatı, %10 azalarak, 2015-2016 döneminde 17-18 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Öte yandan, Türkiye lehine fazla veren ikili ticaret, 2015 yılına kadar Çad lehine dönmüştür. 2018 yılında ise Çad aleyhine açık vermiştir.

Tablo 3.2: Türkiye-Çad Dış Ticareti (1.000 dolar)

YIL	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Dengesi
2008	8.872	-	8.872	+8.872
2009	4.956	29	4.985	+4.927
2010	3.323	113	3.436	+3.210
2011	5.855	30	5.885	+5.825
2012	9.739	9.662	19.401	+77
2013	12.769	11.436	24.205	+1.333
2014	19.273	16.820	36.093	+2.453
2015	17.453	21.619	39.072	-4.166
2016	18.533	23.657	42.190	-5.124
2017	17.734	27.342	45.076	-9.608
2018	31.631	26.271	57.902	+5.360

Kaynak: Trademap-directdata (2018 temmuz) ve T.C. Ticaret Bakanlığı (2019 Nisan)

Grafik 3.2: Türkiye-Çad Dış Ticareti (1.000 dolar)

Grafik 3.2’de görüldüğü üzere, 2008-2010 arasında Türkiye’nin Çad’la dış ticareti 2 kattan fazla azalış göstererek, 8.872 milyon dolar düzeyinden 3.436 milyon dolar düzeyine düşmüştür. Ancak 2011 yılından beri süregelen artışla 5,885 milyon dolar seviyesinden 2018 yılında 57.902 milyon dolar seviyesine kadar yükseldiği görülmektedir. İki ülke arasındaki ticaret, 2015-2017 yıllar arasında Türkiye aleyhine açık vermiştir. 2018 yılında Türkiye lehine dönmüştür.

3.2.1. Türkiye’den Çad’a İhracat:

2017 yılında Türkiye’nin Çad’a gerçekleştirdiği ihracatta ilk üç sırada gıda ürünleri yer almaktadır. Söz konusu ihracat toplam Türkiye ihracatının yaklaşık %40’ını oluşturmaktadır. Çad’a ihracatta diğer önemli kalemler makinalar ve plastik ambalaj ürünleridir.

Tablo 3.2.1: Türkiye’den İhraç Edilen Ürünler (1.000 dolar)

GTİP	Ürün (ilk 10 ürün)	2014	2015	2016	2017
2102	Mayalar	1.083	1.940	1.317	2.802
2106	Tarifenin başka yerinde yer almayan gıda müstahzarları	1.097	1.100	401	2.207
1902	Makarnalar	808	1.398	1.277	2.183
8438	Makine ve cihazlar (ekmekçilik, pastacılık imaline mahsus)	4	649	215	1.460
1101	Buğday unu/mahlut unu	1.467	2.265	7.361	1.225
1905	Pasta, kek, bisküvi ve diğer ekmekçi mamüller	761	452	481	734
8428	Makinalar (asansör, yürüyen merdiven, konveyör)	5	2	22	706
3923	Plastikten eşya taşımaya/ambalajlamaya mahsus malzemeler	191	189	526	586
9303	Ateşli silahlar (av tüfekleri)	0	0	0	445
9403	Diğer mobilyalar (ofis, çocuk vd)	342	392	298	323
	Genel Toplam	19.273	17.453	18.533	17.734

Tablo 3.2.1 gösterildiği gibi, en fazla Çad’ın ithalatını mayalar oluşturmaktadır. Türkiye’nin, Çad’a ihracatı 2014 yılındaki 1.083 milyon dolar düzeyinden yaklaşık 3 kat artışla 2017 yılı itibarıyla 2.802 milyon dolar düzeyine yükselmiştir.

Tablo 3.2.1: 2018 yılında Türkiye’den İhraç Edilen Ürünler (1.000 Dolar)

gtip	Ürün (ilk 10 ürün)	2018
2106	Gıda müstahzarları (laktöz/glikoz şurubu vb)	3,987
2102	Mayalar	3,209
6403	Ayakkabı; Yüzü Deri, Tabanı Kauçuk, Plastik, Kösele	2,935
1101	Buğday unu	1,977
1902	Makarnalar	1,430
6211	Kadın/Kız Çocuk İçin Spor, Kayak ve Yüzme Kıyafetleri	1,029
6404	Ayakkabı; Yüzü Dokuma, Tabanı Kauçuk/Plastik Vb	844
8504	Elektrik Transformatörleri	767
7311	Demir/Çelikten Sıkıştırılmış/Sıvılaştırılmış Gaz İçin Kaplar	371
1905	Kek, Bisküvi vb	343
	Genel Toplam	18,533

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı (2019 Nisan)

3.2.2. Türkiye'nin Çad'dan İthalatı:

Çad'dan ithalatın tamamına yakını susam tohumu oluşturmaktadır.

Tablo 3.2.2: Türkiye'nin Çad'dan İthal Ettiği Ürünler (1.000 dolar)

GTİP	Ürün	2014	2015	2016	2017	2018
1207	Susam tohumu	16.370	21.264	23.500	24.754	21.855
5201	Pamuk (karde edilmemiş)	91	203	0	1.999	4.135
1301	Arap zambkı	359	151	154	589	262
	Genel Toplam	16.820	21.619	23.657	27.342	26.271

Kaynak: Trademap: 2018 mart

Çad'ın, Türkiye'e ihracatı en fazla susam tohumudur ve 2014 yılındaki 16.370 milyon dolar düzeyinden 2017 yılı itibarıyla 24.754 milyon dolar düzeyine yükselip 2018 yılında 21.855 milyon dolar düzeyine düşmüştür. Ancak diğer ihracatı kalemlerinden pamuk ve arap zambkı sürekli yükselmektedir.

Dolayısıyla iki ülke arasında sayısız yatırım fırsatı olmasına rağmen, şu ana kadar işadamları ve yatırımcıların dikkati çekmemiştir. Öte yandan çalışmada bu fırsatlar detaylandırılmaktadır.

3.2.3. İmzalanan Anlaşmalar

Tablo 3.2.3: Türkiye & Çad Arasında İmzalanan Anlaşma ve Protokoller:

Anlaşma Adı	İmza tarihi
Teknik İşbirliği Anlaşması	04.04.1989
Görüşmelere İlişkin Tutanak	05.04.1989
Ticaret, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması	14.12.1999
Sağlık ve Tıp Bilimleri Alanlarında İşbirliğine Dair Anl.	09.05.2015
Teknik ve Kalkınma İşbirliği Protokolü	27.11.2017
Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	27.11.2017
Gençlik ve Spor Alanında İşbirliği Anlaşması	27.11.2017
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma	27.11.2017
Bilişim Teknolojileri ve Diplomatik Arşiv Alanlarında İşbirliği Hakkında Mutabakat Muhtırası	27.11.2017
Türk Kültür Kompleksi Arazisinin Tahsisine Yönelik Resmi Protokol	27.11.2017
Hidrokarbon, Maden ve Mineral Alanında İşbirliği Mutabakat Muhtırası	27.11.2017
28 Şubat ayında iki ülke arasında Askeri İşbirliği Çerçeve Anlaşması da imzalandı.	27.11.2017

Kaynak: güncelleme:12.7.18 ve N'Djamena Aldjadida 01.01.2018

3.3.Türkiye ile Çad Arasındaki Yatırım Fırsatları

Türkiye, Afrika ülkeleriyle ekonomik ilişkilerinin seviyesini yükseltmeye çalışmaktadır. Özellikle bu ülkelerden bazılarının dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri listesine girmesi, Afrika pazarının genişlemesi ve alım gücünün artmasıyla birlikte hem ticaret hem de yatırım akışı düzeyinde ekonomik ortaklığa sahip olma potansiyeli yüksektir. Daha önce de belirtildiği üzere, Türkiye ile Çad arasındaki ticaret artmaya devam etmektedir.

Dünya’da hayvancılık sektörünün ülkelerin önemli ekonomik faaliyet alanlarından birisi olduğu bilinmektedir. ⁽⁴⁹⁾ Çad’da da petrol, tarım ve hayvancılık sektörü milli ekonomi açısından önemlidir ve büyük bir potansiyele sahiptir. Çad, tarıma elverişli geniş arazileri, genç nüfusu ve birçok alanda fırsatlar ülkesi konumundadır. Bu fırsatlar Türkiye’nin sahip olduğu teknoloji, uluslararası deneyim, finans ve girişimcilik ile biraya geldiğinde oldukça verimli sonuçlar alınabileceği açıkça görülmektedir. Ayrıca, Türkiye ile Çad arasında işadamları ve yatırımcılar tarafından bilgi eksikliği nedeniyle dokunulmamış birçok yatırım fırsatı bulunmaktadır. Söz konusu yatırım fırsatlarını aşağıda sektörler çerçevesinde açıklanmaktadır:

3.3.1. Hayvancılık Sektörü:

Hayvancılık, ülke ekonomisini geliştiren, birim yatırıma en yüksek katma değer oluşturan ve en düşük maliyetle istihdam imkânı sağlayan bir sektördür. ⁽⁵⁰⁾

Çad’da hayvancılık sektörü:

a) Çeşitlilik:

Çad’da tüketilen et esas olarak aşağıdaki hayvan türlerinden elde edilmektedir:

- Sığırlar ;
- Koyunlar ;
- Keçiler ;
- Develer.

49 . ŞEKER, İ., & KÖSEMAN, A. (2015). Elazığ İli’nde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri. Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 4(1), s.36

50 . Demir, N. (2012). AB ve Türkiye’de hayvancılık politikalarındaki son gelişmelerin uyum süreci açısından karşılaştırılması. Alinteri Zirai Bilimler Dergisi, 23(2), s.59

b) Konum:

Et ülkenin genelinde tüketilmektedir. Genel hayvan nüfusu sayımına göre Sahra Bölgesi ve Sahel Bölgesi-Çad'ın 23 idari bölgesinden 13'ü- en iyi üretim bölgeleridir.

Çad'da nispeten modern 5 mezbaha ve tüm bölgelere dağılmış 50'den fazla mezbaha alanları vardır.

c) Potansiyel:

3 Mayıs 2018 tarihinde sunulan genel hayvan sayımının kesin sonuçlarına göre Çad hayvan demografisi en yüksek olan 3. Afrika ülkesi olarak sıralanmaktadır. Bu sonuçlar toplam 113.560.000 küçükbaş ve büyükbaş hayvan olduğunu göstermektedir.

Et endüstrisi; 24.892.096 sığır, 6.413.521 deve, 30.519.349 keçi ve 26.436.170 koyun, 2.804.210 eşek, 1.073.498 at ve 1.684.346 domuz kadar geniş bir potansiyele sahiptir.

Mayıs 2006'da, Çad Uluslararası Hayvan Sağlığı Örgütü'nün "İlimli Hastalık İçermeyen Ülke" statüsüne girmiştir.

d) Pazarlama / İhracat:

Et ürünlerin pazarlaması sadece ülke içinde yapılmaktadır. Modern Kesimhaneler ve kesim bölgelerinde üretilen etler toptancılar aracılığıyla ülke pazarına ulaştırılmaktadır.

Ulusal Hayvancılık Kalkınma Planı (PNDE) göre, 2015 yılında, geviş getiren hayvanlar 1000 milyar CFA'dan fazla bir sermaye oluşturmaktadır. Her yıl 140 milyar CFA'dan fazla nakit akışı oluşturmaktadır. Et ve süt üretimi, 150 milyar CFA'dan fazla bir gelirin kaynağını oluşturmaktadır.

Uluslararası pazarda, deri ve deriye olan talep Avrupa ve Asya'da hızla artmaktadır. Küçülen arz, son on yılda Avrupa'da et tüketimindeki düşüşün üretimde azalışa yol açtığı gerçeğiyle açıklanmaktadır.

e) İmkân ve Fırsatlar:

Et sektörü, N'Djarmaya ve Moundou'da hayvan kesimi için modern sanayi kompleksinin yapımına ilham vermiştir. İki kompleksin günde 500'den fazla sığır ve 100 küçükbaş kesim kapasitesi mevcuttur. ⁽⁵¹⁾

51 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp9-10

Deri ise, DTIS 2'de toplanan bilgilere göre, yerel pazarda uygulanan deri fiyatları, büyükbaş hayvanlar için 3.500 ile 6.000 CFA aralığında değişmekte iken küçükbaş hayvanlar için 300 ile 750 CFA'dır. Ülkede ihracat için çeşitli deri toplama ve işleme ağları bulunmaktadır.

İhracatta toplanan istatistikler genellikle gerçekleri tam olarak yansıtmamaktadır. Ancak, FAO World Compendium'a göre, Çad'ın 2014'te Nijerya'ya yaptığı ihracat, 3.5 milyonluk küçükbaş hayvan derisi ile kıyaslandığında 900.000 sığır olarak tahmin edilmektedir.⁽⁵²⁾

f) Girilebilecek Yeni Pazarlar:

CEMAC ve UEMOA bölgeleri, Nijerya, Nijer, KDC, Sudan, Fas ve Türkiye.

Çad, 113 milyondan fazla büyükbaş ve küçükbaşın bulunduğu büyük bir hayvan zenginliğine sahiptir. Hayvansal ürünlerle ilgili olarak ülkelere yapılan ihracat, güvensizlik ve sınır kapamaları nedeniyle zorlaştığından Türkiye'de hayvansal ürünlere yönelik talep de arttığından Çad'dan Türkiye'ye et ihraç etmek bir fırsat olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Türkiye süt ürünleri ve türevleri alanında büyük şirketlere sahiptir. Ancak Çad'da 70 milyon dolarlık bir Türk şirketi tarafından mezbaha yapılması için yeni bir proje mevcuttur. Mezbaha projesinin tamamlanmasından sonra et ürünleri Türkiye'ye ve diğer Afrika ülkelerine ihracı mümkün görülmektedir. Çünkü bazı Afrika ülkeleri Avustralya'dan et ithal etmektedir.⁽⁵³⁾

Çad'ın stratejik konumu Türk iş adamlarının Çad'da bu alanlarda şirket açmasını teşvik edeceği öngörülmektedir.

52 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp7-8

53 . Artine, A. ADOUDOU, Çad'ın Ticaret odası Başkanı, 28.02.2019 saat 16.30-19.45, Shareton Hotel - Ankara.

3.3.2. Tarım Sektörü:

Tarım sektörü; temel gıda maddeleri üretimini garanti ederek, nüfusun önemli bir kısmına istihdam imkânı yaratarak, sınai sektöre emek, ara malı ve piyasa sağlayarak, ekonomiye döviz kazandırarak ve iç piyasanın genişlemesine yardımcı olarak ekonomik gelişme sürecine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca tarım sektörü, çoğu gelişmekte olan ülkede kırsal alanlarda yaşayanların geçimlerini sağladıkları temel sektör durumundadır. Tarım sektörü çok farklı açılardan toplumu etkilemektedir. Tarımın etkileri ve katkıları genel olarak şu beş başlık altında toplanabilmektedir: Bunlar, ekonomik kalkınma, yoksulluğun azaltılması, cinsiyet eşitliği sağlama, gıda güvenliği ve çevresel sürdürülebilirliktir. Tarım sektörü, günümüze kadar ülkelerin ekonomik ve sosyal hayatında çok önemli görevler üstlenmiştir. Tarım sektörünün ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun tüm ülkelerin ekonomik hayatlarında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁽⁵⁴⁾

20. yüzyıl özellikle; tarım kimyasalları alanında, tarımsal uygulamalarda büyük değişikliklere tanık olmuştur. Tarımsal kimya, kimyasal gübre uygulamalarını, kimyasal böcek ilaçlarını, toprak bileşimini, tarım ürünlerinin analizini ve çiftlik hayvanları için gıda gereksinimlerini içermektedir. Batı Dünyası'ndan Yeşil Devrim bu değişikliklerin çoğunu farklı başarı oranları ile dünyadaki çiftliklere yaymaktadır. Ancak Çad'da tarım çok ilkel ve gelişmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin Afrika kıtasıyla olan ekonomik açıklığına göre, Çad ile işbirliği içinde tarımsal alana yatırım yapabilen bir ülkedir. Bilindiği gibi Çad, tüm bitkilerin ekilmesine uygun geniş ve verimli alanlara sahiptir.

Türkiye, tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış bir coğrafya üzerinde bulunmaktadır. Bu uygarlıklarda da tarımsal faaliyetler, iklimin bölgelere göre farklılık göstermesi ve Anadolu'nun da eski bir dünya ticaret merkezi olması nedeniyle birçok alanda ve türde yoğun bir şekilde yapılmıştır. Bu uygarlıkların en önemlilerinin ise; Asur, Hitit, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu ifade edilmektedir.⁽⁵⁵⁾

54 . BASHIMOV, G. (2017). Türkiye'nin Tarım ve Gıda Ürünlerinde Karşılaştırmalı Üstünlüğü. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 4(3), s.319

55 . Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. N. (2015). TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN İKTİSADİ GELİŞİMİ VE SORUNLARI: TARİHSEL BİR BAKIŞ. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, s32

Ana kültürler:

- Tahıllar: sorgum, darı, mısır, buğday ve pirinç.
- Yağlı tohumlar: yerfıstığı, susam, börülce, nohut, soya.
- Sebze yetiştiriciliği: domates, biber, sarımsak, soğan vb.
- Meyveler: mango, ananas, papaya, guava, muz vb.
- Toplama: arap zıkkı, shea fıstığı, vb.
- Sanayi bitkileri: pamuk, şeker kamışı ve tütün. ⁽⁵⁶⁾

Ülkemizdeki tarımsal ürünler sayıca açıklanmakta olup, bununla birlikte bunlar Türkiye'ye ve dünyanın geri kalanına ihraç edilebilmektedir:

3.3.2.1.Susam:

a) Susam potansiyeli

Değişen dünya fiyatlarına rağmen Çad'daki ortalama susam üretim miktarının RONGEAD (2015)'e göre 150.000 tonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bir dönüşümden yararlanmayan bu üretim; üreticilerin, toptancıların ve ihracatçıların oluşturduğu geleneksel kanallardan geçmektedir.

Çad, dünya arzındaki düşük ağırlığına rağmen güney kısmı boyunca en popüler susam çeşidini (S42) üretme avantajına sahiptir. 5'ten fazla bölge susam üretiminde birinci sıradadır. Bu bölgeler; Mandoul, Moyen Chari, Logone Occidental, Logone Oriental, Mayo Kebbi Batı bölgeleridir.

b) Pazarlama / İhracat

Satış, köyden uluslararası pazarlara kadar tüm seviyelerde gerçekleşmektedir (PADLGRN, 2013). Bu sektördeki oyuncuların marjlarının ve karlarının yerel pazarlarda, kanton pazarlarında, bölgesel pazarlarda, sınır pazarlarında ve büyük alt bölge pazarlarında (Bangui, Douala, Kano ve Lagos) sürekli olarak arttığı görülmektedir.

İhracat büyük ölçüde olduğundan daha az tahmin edilmekte ve çoğu ihracat rakamları gayri resmi durumdadır. UNIDO (2016) tarafından tahmin edilen miktarlar ortalama olarak 80 000 ton civarındadır. Bilinen ihracat bölgeleri Kamerun, Nijerya ve Sudan'dır.

56 . Agence Nationale des Investissements et des Exportations (ANIE), <https://www.anie-tchad.com/fr/secteur/agriculture>

c) *İmkân ve fırsatlar*

İhraç edilen 80.000 ton susam, pamuk ve tekstil sektörlerinde belirgin bir artışa işaret etmektedir. Susam, yıllarca ikame ile nakit ürün olarak kabul edilmiştir. Finansmanı beklenen susam sektörünü destekleyen projenin, sektörün karlılığını iyileştirmesinde katkıda bulunacağı öngörülmektedir.

d) *Konum:*

Üretimlerin haritalandırılması 3 bölgeyi ortaya çıkarmaktadır. Bunlar; Güneybatı (Logones ve Mandoul), Merkez (Guéra) ve Doğu (Sila ve Ouaddai) bölgeleridir.⁽⁵⁷⁾

e) *Girilebilecek yeni pazarlar:*

Hindistan, Çin, İran, Nijeria ve Türkiye.

Arzu Seçer, yaptığı çalışmada (2016) “Türkiye’de Susam Üretim ve Dış Ticaretinde Gelişmeler” Tablo 3.3.2’ de görüldüğü gibi, Türkiye’nin en çok ithalat yaptığı ülke Nijerya’dır (48.6%), Çad ise (6.1%)’dir.⁽⁵⁸⁾ Dolayısıyla, Çad, susamı en ucuz fiyata Nijerya’ya ihraç edip ve sonunda Nijerya da diğer ülkelere ihracat yapmaktadır. Ayrıca Tablo 3.3.2’ de Türkiye’nin ithalat yaptığı ülkeler gösterilmektedir:

Tablo 3.3.2: Türkiye’nin Susam İthalatı Yaptığı Ülkeler (2013)

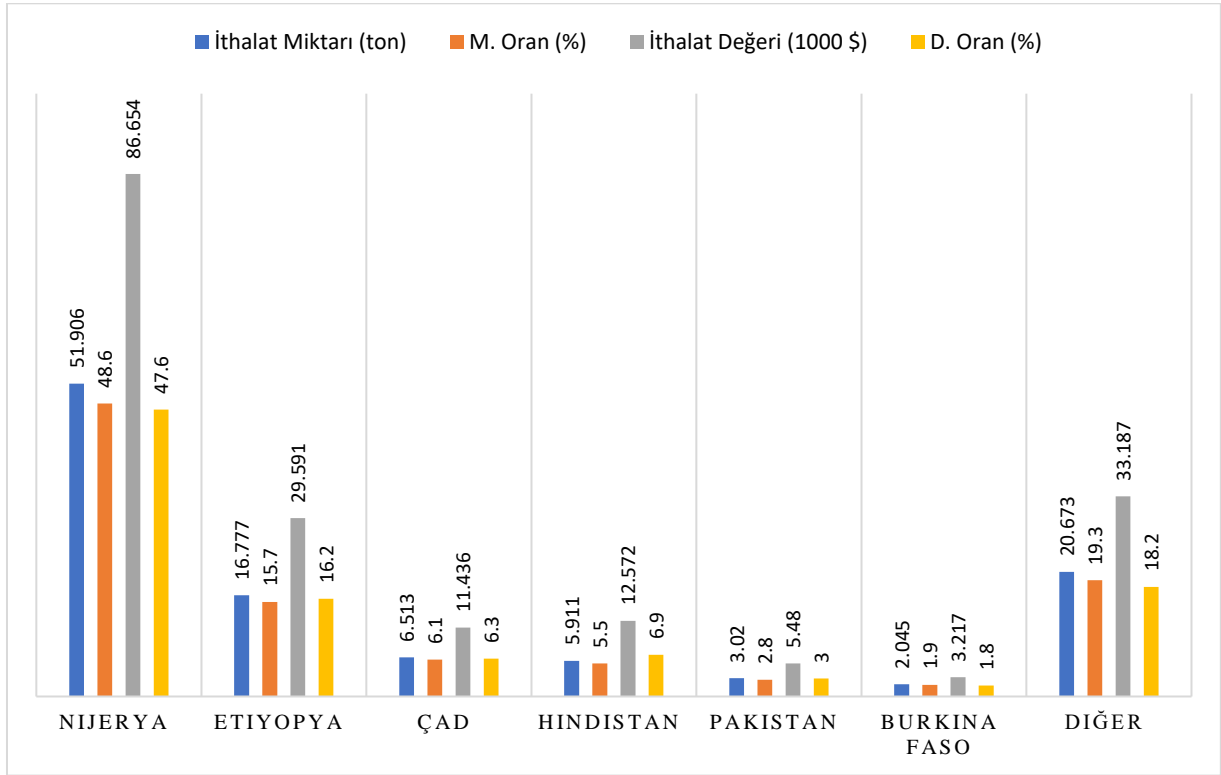
<i>Ülkeler</i>	<i>İthalat Miktarı (ton)</i>	<i>Oran (%)</i>	<i>İthalat Değeri (1000 \$)</i>	<i>Oran (%)</i>
<i>Nijerya</i>	51.906	48.6	86 654	47.6
<i>Etiyopya</i>	16.777	15.7	29.591	16.2
<i>Çad</i>	6.513	6.1	11.436	6.3
<i>Hindistan</i>	5.911	5.5	12.572	6.9
<i>Pakistan</i>	3.020	2.8	5.480	3.0
<i>Burkina Faso</i>	2.045	1.9	3.217	1.8
<i>Diğer</i>	20.673	19.3	33.187	18.2
<i>Toplam</i>	106.845	100.0	182.137	100.0

Kaynak: FAO, 2016

57 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp16-17

58 . Seçer, A. (2016). Türkiye’de susam üretim ve dış ticaretinde gelişmeler. Çukurova Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi, 31(1), s.31

Grafik 3.3.2: Türkiye'nin Susam İthalatı Yaptığı Ülkeler (2013)

Grafik 3.3.2’de Çad’dan yapılan ithalat miktarının Hindistan’dan yapılan ithalat miktarından daha fazla olduğu, Çad’dan yapılan ithalatın değerinin Hindistan’dan yapılan ithalattan düşük olduğu görülmekte ve bu durum Çad’dan yapılan ihracatın Hindistan’dan yapılan ihracattan daha ucuz olduğunu göstermektedir.

3.3.2.2.Arap Zamkı:

a) Çeşitlilik

Çad'da iki çeşit Arap zamkı vardır:

- Kitir, " sert zamkı " Acacia Sénégal'den türetilmektedir;
- Talha, " ufalanabilir zamkı " Acacia Syal'dan türetilmektedir.

Bu 2 çeşit zamk barındırdığı özelliklerden dolayı ilaç, gıda ve kozmetik endüstrileri tarafından tercih edilmektedir.

b) Potansiyel:

Arap Zamkı Endüstrisinin Aktörlerin Ticari Kapasite Geliştirme Projesi (PRCCFGAT) çerçevesinde yapılan envanterine göre, tarımsal – ormancılık potansiyeli 12 bölgede bulunan 30 milyon ağaca dayanmaktadır.

Şu anda, toplam ortalama üretimi yılda 12.000 - 13.000 ton arasındadır ve dünya üretiminin yaklaşık dörtte birini karşılamaktadır. Çad, dünyanın en büyük ikinci Kitir zımkı üreticisidir. (Çad'ın toplam üretiminin yaklaşık % 30'una denk gelmektedir) ve dünyanın ilk gevrek zımkı üreticisidir.

Arap zımkı, ülkenin hayvansal ürünler ve pamuktan sonra üçüncü büyük ihracat ürünüdür (petrol hariç).

c) Pazarlama / İhracat

1990'ların sonundan bu yana Arap zımkının global pazarında önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. 1990'ların sonlarında toplam değişim miktarı 40.000 ton iken günümüzde 400.000 tona ulaşmış bulunmaktadır.

Dünya üretiminin yaklaşık % 80'i Fransa ve ABD tarafından ithal edilmektedir. Çad ve diğer üretici ülkeler on yıldır pazarlarını çeşitlendirmeye başlamışlardır. Son yıllarda pazarın büyüme motoru olan Asya ülkelerinin artan taleplerini de gözlemlemek mümkündür.

d) İmkân ve fırsatlar

Arap Zımkı Endüstrisi Aktörlerinin Ticari Kapasitesini Geliştirme Projesi (PRCCFGAT) çerçevesinde yapılan araştırmalara göre Talha ve Gevrek çeşidinin üretiminde büyük gelişmeler gözlemlenmektedir.

Arap zımkı organize sitesinin inşaatı Ocak 2016'da başlamıştır. Uzun vadede, bu sitenin, rekabet gücünü artıracak ve tüm sektörün verimini optimize edeceği düşünülmektedir.

Ağustos 2016'da, Hindistan'da sektörün aktörleri tarafından gerçekleştirilen ticari gözetim misyonu, bu pazarda satılan miktarlarda gelecekte bir artışın olacağını savunmaktadır.⁽⁵⁹⁾

e) Girilebilecek Yeni Pazarlar:

Hindistan, Çin, İran ve Türkiye.

59 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp3-4

3.3.2.3.Yerfıstığı

a) Konum

Yerfıstığı Çad'ın hemen hemen tüm tarım alanlarında yetişmektedir ancak Mandoul, Moyen Chari ve Logone ulusal üretimin % 80'inden fazlasını oluşturmaktadır.

b) potansiyel

Shea ve yer fıstığı sektörlerinin geliştirilmesi için Destek Projesinin fizibilite çalışmalarına göre, toplam ulusal üretim yılda ortalama 100.000 tondur. En önemli üretim yerleri olarak 22.039 tonla Mandoul, Chari 15,653 ton ve Doğu Logone 18,477 tonla sıralanabilmektedir.

Yerfıstığı, Çad'da yüksek değerli bir ürün olarak giderek daha fazla yetiştirilmektedir. Bu sektörün krizinden bu yana pamuğa alternatif olma eğilimindedir. Bu alternatif, önemli yerel ve alt bölgesel talep ile desteklenmektedir. ONDR (2016) 'ya göre, 2008-2009 - 2013-2014 yılları arasındaki ortalama verim, Mandoul için 1.241 k , Moyen Chari için 1.173 kg ve 965 Doğu Logone için kg olarak belirlenmektedir.

Çad; Afrika'nın Nijerya, Senegal, Sudan ve KDC ile birlikte ilk beş fıstık üreten ülkesi arasındadır.

c) Pazarlama / İhracat

Fıstık Yağı için işlenen ortalama fıstık miktarının 1.000 torbadan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ortalama 100 ila 500 torba işleyenler, işlemcilerin % 40,9'unu oluşturmakta ve bunu 500 ila 1000 torba (% 31,8) kullananlar takip etmektedir. Fıstıktan işlenen Bu yağ neredeyse tamamen yerel olarak tüketilir ve zanaatkar işlemciler tarafından üretilenden daha az maliyetlidir.

d) İmkân ve fırsatlar

CECOQDA'nın kapasite artırımı ve yer fıstığı yağının belgelenmesi girişimi, sektörün gelişimi için iyi bir fırsattır. Bu sayede 2018 yılı itibarıyla fıstık yağı iç ve dış pazarda satılabilmektedir.

e) Girilebilecek Yeni Pazarlar:

Hindistan, Çin, İran ve Türkiye.

3.3.2.4. Tekstil endüstrisi

f) Çeşitlilik:

Çad'ın tekstil endüstrisi iki çeşit pamuğa dayanmaktadır:

- STAMF Çeşitliliği.

- En uzun ipeği üreten A51 çeşitliliği.

g) Konum:

Coton Tchad Şirketi, ülkenin güneyinde (Sahr, Koumra, Moundou, Kelo, Gounou-Gaya, Lere, Pala, Kyabe) bulunan dokuz adet çırçır fabrikasına sahiptir.

h) Potansiyel:

Ülkenin son otuz yılda yaşadığı sosyal, politik ve ekonomik değişikliklere rağmen Çad pamuk üretimi giderek artmaktadır. 1960'da 98.000 ton üretim potansiyeli olan Çad, Afrika'nın önde gelen pamuk üreticisi olan bir ülke durumundadır. 2016/2017 sezonunun üretim potansiyeli 150.000 ton tohum pamuğu, yani 60.000 ton pamuk lifidir.

Çad pamuk sektörü çok büyük bir potansiyele sahiptir. Yılda 800 ila 1200 mm arasında değişen bir yağışla yaklaşık 100.000 km²'yi veya ülkenin Sudan bölgesinin alanının % 80'ini kapsayan Pamuk Bölgesidir.

i) Pazarlama / İhracat

Çad'da birkaç üretim birimi yerel pazar için tekstil ürünleri üretmektedir. Bununla birlikte pamuk lifi üretiminin büyük kısmı Asya ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir.

Tohum pamuğunun % 2 ila 3'ü SNTT (Société Nouvelle de Textile du Tchad) tarafından işlem görmektedir. Bu yeniden yapılanma işlemlerinin ortasında bulunan kamu şirketi için gelir ve istihdam potansiyeli sürdürülebilirliği mümkün kılınmaktadır.

Organik veya adil etiket arayışı, mahsullerin bir kısmı için fayda sağlayan pamuktan elde edilen ürünlerin aranmasında hem güçlü bir yerel talebe (örneğin sabunlar, sığır yemi ve bazın kumaşları) hem de gerçek bir uluslararası rekabet gücüne sahiptir.

5. Perspektifler ve Fırsatlar

Çad, Sarh tesisine önemli bir yatırım yaptığında, tesisin rekabetçi olabileceği ürünlerle kendini konumlandırma haline gelmiştir.

Tekstil, pamuk sektörünü (PAFICOT) desteklemek için bir proje geliştirilmiş ve BAD finansmanı ile uygulanmaktadır. Proje, tekstil ürünlerine yönelik yerel talebin artırılmasına yönelik darboğazları incelemenin yanısıra üretim ve dağıtım zincirini organize etmek için unsurlar sağlamayı amaçlamaktadır. Çad'da, elyafının kalitesini ve sektörü destekleyecek siyasi irade, pamuk sektörünü güçlendirmek için umut kaynağıdır. Bu potansiyel ile Coton-Tchad SN ve Devlet, sektörün kendi rollerine göre gelişimi için çalışmayı planlamaktadır. ⁽⁶⁰⁾

3.3.2.5.Spirulina:

Spirulina, B.12 vitamini bakımından en fazla protein ve zengin bir sebzedir. ⁽⁶¹⁾ Amino asit bileşimi, özellikle metiyonin ile tatmin edicidir. 1989 yılının Nisan ayında, spirulina çalışmaları şu sonuçları verdi: Nemlilik % 6,37; Kül% 11.34; Protein % 63.05; Lipitler % 4.48; % 0.86 fosfor; Kalsiyum % 0.25; % 0.36 Magnezyum; Potasyum % 1.50; Sodyum % 2.52 ve Ce % 2.68.

Ayrıca, 1959 yılında Brandily,⁽⁶²⁾ yaptığı gözlem ve araştırmalarında Kadjidi kabilesinin Çad gölünde çok yoğun bulunan Spirulina alginden elde ettikleri yeşilimsi unu yiyeceklerine kattıklarını; bu nedenle diğer bölgelerde yaşayan yerlilere göre daha uzun boylu ve sağlıklı olduklarını bildirmiştir. ⁽⁶³⁾

j) Konum:

Spirulina'yı bulduğu iki bölge olan Kanem ve Çad gölü, yaklaşık 130.000 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Toplam 136.25 hektarlık bir alanı kaplayan bu mavi algı bulan göl ve göletlerde bulunmaktadır. Bölgeler Çad Gölü'nün kuzeyi ve kuzeydoğusunda yer almaktadır ve Kuzey enleminin 14. ve 17. paralelleri arasındadır.

60 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp20-21

61 . Desmorieux H, Decaen N. Convection drying of spirulina in layer. Journal of Food Engineering(2005), p66

62 . Abderaman, M. A. (1992). Contribution al'étude d'une algue ausage alimentaire (Spirulina) dans la ré gion du Kanem et du lac Tchad. These de doctorat en sciences vé té rinaires), É cole inter-é tats des sciences et mé decine vé té rinaires, université Cheikh-Anta-Diop, Dakar, p22

63 . Yılmaz, H. K., Dikbaş, M. D., & Bilgüven, M. (2016). Siyanobakterilerden Elde Edilen Pigment Maddeleri ve Kullanım Alanları. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 30(1), s.141

k) Potansiyel:

Ulusal pazarda toplanan ve satılan spirulinaların yıllık üretiminin 80 ila 100 ton kuru madde olduğu tahmin edilmektedir. Bu miktar, Lac bölgelerindeki Koulfou Koura, N'Djikilia, M'Boula ve Latir, daimi prodüksiyon sunan Lac bölgelerinde ve geçici olarak prodüksiyon yapan diğer iki Barkadrossou ve Touffou gibi beş alandan gelmektedir. Bu yedi tesiste, yılın bir ila üç ayı boyunca hasatın mümkün olduğu yağışlı mevsimlerin ardından geçici havuzlar eklenmektedir.

l) Pazarlama / İhracat:

Spirulina büyük miktarlarda toplanıp, büyüyen bir ulusal ve alt bölge talebini karşılamaktadır. Bununla birlikte çok önemli bir gelir kaynağını temsil etmekte ancak geleneksel bir şekilde, Çadlı toplumunun küçük bir katmanı tarafından sömürülmektedir. ABD pazarında örneğin 450 gram spirulina tozu 66 ABD dolarına mal olmaktadır.

Barkadrossou'da (Kanem), spirulina hasadı kadınların ana faaliyeti durumundadır. Çünkü bu aktiviteye ayrılan çalışma süresi, yılda yaklaşık 300 gündür.

m) İmkân ve Fırsatlar:

Kanem ve Lac bölgesindeki deniz yosunu üreten havuzların büyük çapta sömürülmesinin ardındaki paha biçilmez kaynakları hayal etmek kolaydır.

Yakın gelecekte Çad, Spirulina Üretim Geliştirme Projesinin başlatılmasıyla dünyanın en büyük spirulina üreticilerinden biri olması beklenmektedir.

Sanayi üretimi denemeleri de devam etmektedir. ⁽⁶⁴⁾

n) Girilebilecek Yeni Pazarlar:

Hindistan, Çin, Nijerya, İran, Türkiye, UEMOA, CEMAC,

3.3.2.6.Hurma:

a) Çeşitlilik

Çad'daki hurma çeşitleri arasında:

- Kuru çeşitlilik, Burnow Çad gölünde;

64 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp18-19

- Diğer çeşitler, yarı kuru veya yarı yumuşak veya yumuşak BET bölgesinde.

Çad'ın hurma çeşitleri genellikle tohumların kökenine (Faya, yabancı, komşu vahalar) veya olgunlaşan hurmaların rengine göre ayırt edilmektedir.

b) Potansiyel:

UNIDO Fizibilite Etütleri'ne (2016) göre, üç bölgede dağıtılan toplam palmiye ağacı sayısı yaklaşık 1,2 milyon, ortalama üretim ise yaklaşık 17,000 ton / yıl'dır.

Çad'ın hurma arzındaki özelliği, çok çeşitli hurmalardan kaynaklanmaktadır. Kanem, Çad gölü ve BET bölgelerinde kurutucu hurmalara göre en yumuşak ürünleri sunan az sayıdaki ülkeden biridir.

c) Pazarlama / İhracat

Seçimden sonra hurmalar toptancılar tarafından şehir merkezindeki pazarlara yönlendirilmektedir. Yurt içi üretimin sadece % 9'unu ihraç ettiği için toptancılar iç pazarın çoğunu tedarik etmektedir.

Uluslararası tarih pazarına Hindistan'ın hâkimiyeti; %38 ile ithalat ve 10 ülke ihracatı % 95'ine ulaşmaktadır. Bilinen 15 üretici ülkeden sadece Çad, daha çeşitli hurmalar sunmaktadır.

d) İmkân ve fırsatlar

Paradoksal olarak, iklim değişikliği hurma yetiştiriciliği (higrometrinin azaltılması, bulanıklığın azaltılması, vb.) için daha uygun hale getirebilir ve palmiye ağacı bu zorlu alanlar için bir varlık yapar. (fizibilite, UNIDO 2016).

20 yıldır, dünya talebi istikrarlı bir şekilde artmakta ve temelde Hindistan'ın ithalatta beş katındaki artıştan iki katına çıkmaktadır.⁽⁶⁵⁾

e) Girilebilecek Yeni Pazarlar:

CEMAC, Nijerya, Sudan, DRC, Fas ve Türkiye.

65 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, p13

3.3.2.7.Mango:

Mango, meyveli kraliçe adı verilen, oval şeklinde, kalın bir dış kabuk, şeftali ve ananas lezzetini birleştiren ve etkili içerikli meyveler olan mineral tuzlarına ek olarak yirmiden fazla vitamin içeren bir lezzet olan tropikal bir meyvedir. Vücudun bulaşıcı hastalıklardan korunmasında önemli bir yeri olan mangonun, rengi gelişim tipine ve evresine göre değişmekte ve çoğunlukla turuncu veya sarı renkte ya da yeşil ile kırmızı arasındadır ancak rengi parlak ve kalındır.

Çad, küresel pazar göz önüne alındığında, geniş bir mango bolluğuna sahip olsa da artan küresel talep nedeniyle mango ihracatını genişletmek için büyük bir fırsat niteliğindedir. Ek olarak, karşılaştırmalı üstünlüğü olan ekinlerinden mango mahsulü, üretim çeşitliliğinin yanı sıra tür çeşitliliğidir. Örneğin, Türkiye'ye yeni pazarlar açarak ve mevcut pazarların emme kapasitesini artırarak küresel ticaretini genişletme fırsatları taşımaktadır. Bu nedenle, tüm ilgili tarafları içeren ve mango ihracatımızı arttırmak için pratikte uygulanabilecek sonuçlara ulaşan bu projenin entegre bir çalışmasını yürüterek ihracat için üretim projesini yürütme çabalarına katılmak gereklidir. Mango suyu için yerli tüketim ve yurtdışına ihracat adına şirketler kurulmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Mangonun bazı kısımları halk hekimliğinde, olgunlaşmamış meyveleri ise anti-mikrobiyal özellikleri için kullanılmaktadır.

3.3.2.8.Diğer:

Aşağıda bazı tarımsal fırsatlar yer almaktadır: Bunlar;

Muz, Guava, Avokado gibi tropikal meyveler.

Türkiye'nin tarım sektörü, ülkedeki enflasyon oranlarının belirlenmesinde kilit rol oynamaktadır. Yaklaşık 3 milyon kişiye ulaşan işgücünün yoğun kullanımı açısından Türkiye ekonomisinin toparlanmasına katkıda bulunmakta ve Türkiye ihracatının oranını yükseltmektedir.

Türkiye'nin coğrafi ve iklim açısından zengin bölgeleri birçok türde bakliyat, sebze ve meyve üretimine katkıda bulunmaktadır. Türkiye tarımsal ürün çeşitliliğinin bir sonucu olarak dünya genelinde 180 ülkede 1.600'den fazla Türk tarım ürünü popüler durumdadır.

Türkiye, tarım sektöründe Avrupa kıtasında birinci, dünyada yedinci sırada ve birçok farklı tarımsal ürünün üretiminde dünyada birinci sırada yer almaktadır.

Türkiye, 2008 yılında, fındık, kuru üzüm, kuru kayısı, konserve edilmiş sebze, kuru incir, tutun, maya ve makarna ihracatında dünyada birinci sıradır. ⁽⁶⁶⁾

3.3.3. İnşaat Sektörü:

İnşaat sektörü bina ve bina dışı inşaat ayrımı başta olmak üzere karayolu, demiryolu, havayolu, liman, baraj, köprüler vb. altyapı yatırımlarını da içine alan oldukça geniş kapsamlı bir ekonomik faaliyet koludur. Kullandığı girdiler ve bu girdilerin çeşitliliği açısından geri besleme etkilerinin güçlü oldukları ve istihdama katkısı açısından da ekonomik büyümenin yakalanması ve sürdürülmesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca kamu ve özel sektör eliyle yürütülen inşaat sektörü bir bütün olarak diğer mal ve hizmetlerin üretilmesi için gerekli olan altyapıyı ve üstyapıyı sağlamaktadır.

Hem kamu hem de özel sektör inşaat harcamalarının ülke ekonomisine yapacağı etkileri dört ana başlıkta toplamak mümkündür;

- İnşaat harcamaları altyapı ve verimli tesislere yapılan harcamalar sayesinde ulusal sosyo-ekonomik gelişmeye katkı sağlamaktadır.
- İnşaat endüstrisi ekonominin en büyük ve ciddi sektörlerinden birisidir ve her dönemde ulusal ekonomiye ciddi katkı sağlamaktadır.
- Emek yoğun teknolojiler uygulanabildiği için istihdam yaratmaktadır.
- İnşaat yatırımları ülkenin her tarafında uygulanabildiği için, ülke genelinde girişimciliğin artırılması ve teknolojinin ülke geneline yayılmasını sağlamaktadır. ⁽⁶⁷⁾

İnşaat sektörü yukarıda sayılan etkileri sahip olması sayesinde ekonomik durgunluktan büyümeye geçişte anahtar bir rol üstlenmekte ve ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde oynadığı dinamik rol ile öne çıkmaktadır. Çünkü bu sektörün nihai çıktıları olan yollar, barajlar, limanlar, fabrikalar, ticaret merkezleri, hapishaneler, hastaneler, okullar, konutlar vb. yapıların tamamı yatırım malları olarak nitelendirilmektedir. Bu ürünler sadece kendi işlevleri için değil, temel olarak diğer mal ve hizmetlerin üretilmesinde de girdi olarak kullanılmak suretiyle katma değer yaratımına katkı sağlamaktadır. Bu sebeplerle, inşaat sektörünün

66 . T.C Başbakanlık (2010), DIŞ TİCARET'İN GÖRÜNÜMÜ "2023 Stratejisi, Emek – Ankara, s.19

67 .Alper, A. E. (2017). İNŞAAT SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜMEDEKİ ROLÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 26(2), s.240

gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde yatırım malı üreten en büyük sektörlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.⁽⁶⁸⁾

Çad'da altyapı sektörü birçok proje açıklanmış ve bazı projeler uygulanmış olmasına rağmen, özellikle de yollar, nüfusun küçük bir kısmı günlük yaşamlarında sürekli elektrik kullanmakta ve içme suyu elde etmektedir. Nüfusun büyük bir kısmı, sterilizasyon veya filtreleme olmadan kuyu suyunun kullanıldığı kırsal kesimde yaşamaktadır. Çad'ın şu an inşaat sektöründe en büyük ortağı, düşük kalitede Çin şirketleri ve Arap Müteahhitleri Şirketi'dir.

Bu nedenle araştırmacı, Türk firmalarının inşaat sektöründeki Afrika ülkelerine gittiklerinde daha fazla müşteri kazanabileceğine inandığını söylemek mümkündür. Çünkü Afrikalılar yüksek kaliteli işleri memnuniyetle karşılamaktadır.

3.3.4. Sanayi Sektörü:

Ekonominin temel sektörlerinden biri olan sanayi sektörü temelde sinai faaliyetleri kapsamaktadır. Sinai faaliyetler ise hammaddelerin taşınabilir ve kullanılabilir ürünlere dönüştürülmesi olayıdır. Sanayi; kelime kökeni Arapça dilinden gelmekte olup hammaddeleri işlemek, enerji kaynaklarını yaratmak için kullanılan yöntemlerin ve araçların bütünü şeklinde tanımlanabilmektedir. Yeni teknolojileri uygulamadaki tavırları ve yasal durumları ne olursa olsun büyük, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gerçekleştirdikleri her türlü ekonomik etkinlik, sanayi olarak değerlendirilmektedir. Sanayi sektörü içinde imalat sanayi en önemli ve dinamik alt sektördür. İmalat sanayi, aşağı yukarı tüm ülkelerde gerek üretim değeri, gerekse istihdam hacmi bakımından en büyük paya sahip bir sektördür. İmalat sanayi alt sektöründe, üç alt birim mevcut olup bunlar da kendi içinde sanayi dallarına ayrılmıştır. Bu üç alt birim; tüketim malları (gıda, içki, tütün, hazır giyim, dokuma, mobilya, ağaç, ayakkabı gibi sanayi dalları), ara mallar (kağıt, basım, lastik, deri ve küçük işleme, plastik kimya, petrol ürünleri, petrokimya, gübre, çimento, seramik, pişmiş kil, cam, demir-çelik, demir dışı metaller) ve yatırım mallarından (madeni eşya, elektriksiz makinalar, elektrikli makinalar, tarım

68 . Kaya, V., YALÇINKAYA, Ö., & Hüseyini, İ. (2013). Ekonomik Büyümede İnşaat Sektörünün Rolü: Türkiye Örneği (1987-2010). Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences, 27(4) s.150

makinaları, karayolları taşıtları, gemi inşaa, demir yolu taşıtları, uçak imalat ve diğer sanayi dallarından) oluşmaktadır. (69)

Türkiye'nin sanayi yapısı, Osmanlı İmparatorluğu sanayi özelliklerine bağlı olarak şekillenmektedir. Türkiye'nin sanayi işletmeleri en fazla Marmara Bölgesi'nde, özellikle İstanbul'dadır. Türkiye'de sanayi daha çok tarıma bağlı olarak gelişmektedir. Bir sanayi ülkesi olma yolunda olan Türkiye'de sanayi her geçen yıl daha ileriye gitmektedir.

İhracatının % 90'dan fazlası sanayi ürünlerinden gerçekleşmektedir. İmalat sanayi ihracatında ilk sıralarda gıda, tekstil/ hazır giyim, motorlu kara taşıtları ve demir çelik ürünleri yer almaktadır. Türkiye'nin, hem iç ticareti hem de dış ticareti canlı bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. 2014 yılında ülkenin ihracatı 157 milyar, ithalatı 242 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. (70)

Ekonomik ve sosyal kalkınma sorunları, son yıllarda Çad'ın ekonomi planlarının odağında yer almıştır. Ancak sanayileşme sorunlarına yeterince dikkat edilmemiş ve Çad'ın ekonomi politikasında bu sorunların önemi anlaşılmamıştır. Bu ve Çad'ın yaşadığı sorunların karmaşıklığı endüstriyel gelişime büyük engel teşkil etmektedir.

Bu sorunlara rağmen, son yirmi yıl boyunca Çad, hammadde sağlanmasına katkıda bulunan malzemeler bakımından zengin, büyük bir tarım sektörünün mevcudiyeti dâhil, yalnızca gerekli tahsislere ihtiyaç duyan insan ve doğal malzemelerin endüstriyel gelişimi için mükemmel bileşenler sağladığı görülmektedir. Bu yönde iyi devlet müdahalesi sonucu piyasaları ve ticaret bağlantılarını geliştirmek, ayrıca uluslararası iklim Çad'a yatırım yapmak, sermaye akışını teşvik etmek için her zamankinden daha elverişlidir.

Çad, petrol, uranyum, altın, kireçtaşı ve nitron gibi mallar ve tarım sektörü (pamuk, mısır, darı, mango, susam, pirinç, patates vb.) dâhil olmak üzere çok çeşitli maden zenginliğine sahiptir. 113 milyondan fazla büyükbaş ve küçükbaş ve sanayi sektörü, birçok emtia ve petrol ürünleri, pamuk ve tekstil, bira, nitron, sabun, sigara, inşaat malzemeleri üretmektedir. Ancak Çad'daki sanayi sektörü diğer ülkelere göre daha ilkeldir. Türkiye ile Çad arasındaki ekonomik ilişkileri incelediğimizde, Türkiye, Çad'daki sanayi sektörüne yatırım yapma kabiliyetine sahiptir.

69 . Koç, E., Kaya, K., & Şenel, M. C. (2017). Türkiye'de Sanayi Sektörü ve Temel Sanayi Göstergeleri- Ekonomik Güven Endeksi. Engineer & the Machinery Magazine, s.16

70 . Doğanay, S., & Alım, M. (2016). Türkiye beşeri ve ekonomik coğrafyası. Pegem Atıf İndeksi, s.227

3.3.5. Maden & Mineral Sektörleri:

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler incelendiğinde madencilik faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin azımsanmayacak düzeyde olduğu görülmektedir. Madencilik, ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması bakımından önem taşımakta ve bu nedenle üzerinde durulması gereken bir sektör olma özelliğini korumaktadır. ⁽⁷¹⁾

Toplumların gelişmesi, ihtiyaçlara göre mal ve hizmetlerin tedarik edilmesine bağlıdır. Madencilik sektörü hammadde tedarik zincirinde hayati bir konuma sahip olmakla birlikte küresel ekonomi için de önemlidir.

Madenlerin insan yaşamındaki ve ülkelerin kalkınmasındaki önemi büyüktür. Gündelik yaşantıda kullanılan araç ve gereçlerin büyük bir çoğunluğu madenlerden üretilmektedir. Bir otomobil için yaklaşık 5 ton madenden elde edilen çelik, bakır, alüminyum, kurşun, çinko, krom, nikel, cam vb. ürünler kullanılmaktadır. Kısaca madencilik, geçmişten günümüze uygarlıkları şekillendiren sektörlerin başında gelmektedir. Özellikle, sanayi devriminden itibaren başta kömür ve demirin insanlığın gelişim sürecindeki önemini yadsımak mümkün değildir. Bu yüzyılda da, madencilik faaliyetleri olmaksızın insan yaşamının sürdürülebilmesi olası değildir. Ekonominin iki temel hammadde üreticisi sektörlerinin tarım ile birlikte madencilik olduğu düşünülmektedir. Bu niteliği nedeniyle sektör, ekonomiye doğrudan yaptığı katkı ve başta imalat sektörü olmak üzere ekonominin diğer alanlarına sağladığı girdiler nedeniyle iki yönlü öneme sahiptir. Gelişmiş bir madencilik sektörü, istihdam, üretim vb. ekonomik göstergelere yaptığı katkının yanı sıra imalat sanayii için de önemli bir itici güç oluşturabilmektedir. Bu nedenle, ekonomik kalkınma politikalarının ve planlarının oluşturulmasında sektöre özel bir önem verilmesi gerekmektedir. Günümüzde, dünyada yıllık 1,5 trilyon dolar değerinde ve 10 milyar tonun üzerinde maden üretilmektedir. Bu rakamın %75'ini enerji ham maddeleri, %10'unu metalik madenler ve %15'ini endüstriyel hammadde üretimi oluşturmaktadır. Bu kapsamda verilen değerlerden madencilik sektörünün dünya ekonomisi için ne kadar önemli olduğu görülmektedir. ⁽⁷²⁾

71 . Eyüboğlu, K., & Eyüboğlu, S. (2016). METAL FİYATLARI İLE BİST-MADENCİLİK ENDEKSİNDE İŞLEM GÖREN HİSSE SENETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN TEST EDİLMESİ. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi, (36), s131

72 . Eyüboğlu, K., & Eyüboğlu, S. (2016). s131

Türkiye ile Çad arasındaki maden sektöründe yatırım yapılmamaktadır. Çad'ın ekonomisini dünya ile denge haline getirebilecek bir sektörü ihmal görmektedir. Çad'ın %100'ü yeraltında zenginliklerle kaplıdır.

Türkiye madencilik ve metal sektörüne ait bazı temel veriler ve rakamlar şu şekildedir:⁽⁷³⁾

- Sektörün toplam üretim değeri 2015 yılında 24,5 milyar TL'ye ulaşmıştır.
- Türkiye'nin genç, dinamik ve eğitilmiş iş gücü oldukça nitelikli bir iş gücü havuzu sunmaktadır.
- Türkiye'de 38 şehirde 53 maden mühendisliği bölümü bulunmaktadır. Türkiye'deki maden mühendisi sayısı ise 2005 yılından bu yana %50'nin üzerinde artış göstererek 35.000'e ulaşmıştır. 2016 yılında, yetenek havuzuna yaklaşık 1.200 yeni maden mühendisi eklenmiştir.
- Türkiye'nin madencilik sektöründeki şirketlere sunduğu avantajlar yalnızca nitelikli iş gücüyle sınırlı olmayıp nispeten düşük lojistik ve sondaj maliyetleri, önemli pazarlara yakınlık, cazip devlet teşvikleri ve oldukça rekabetçi vergileri de içermektedir.
- Çarpıcı ekonomik büyüme, uzun yıllardır süregelen siyasi istikrar, yapısal reformlar ve devlet kurumlarının sunduğu destek sayesinde Türkiye, madencilik sektörüne 2015 yılında 149 milyon ABD doları doğrudan yabancı yatırım girişi sağlamıştır. Sektördeki ihracat ise 2016 yılında 3,5 milyar ABD doları olarak kaydedilmiştir.
- Türkiye'de 2004 yılında sadece 138 olan uluslararası maden şirketi sayısının bugün 790'ın üzerine çıkmış olması yatırımcıların Türkiye'ye olan ilgisinin arttığını kanıtlar niteliktedir.

Mineral Bölümünde Türk üniversitelerinde okuyan Çadlı öğrenciler de vardır. İki ülke arasında anlaşmalar olduğu bilindiği için vakit kaybetmeden imzalanması gerekmektedir.

Çad aşağıdaki doğal kaynakları yönünden de zengin bir ülkedir:

- *Değerli metallar:* Altın, gümüş ve platin
- *Metalik cevherler:* Bakır, kurşun, çinko, krom, nikel, demir, titanyum, manganez, tungsten, alüminyum
- *Değerli taşlar:* Elmas
- *Endüstriyel mineral maddeler:* Kireçtaşı, mermer ve süs taşları

73 . Invest in Turkey <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/sectors/Pages/Mining.aspx>

- *Yapı malzemeleri:* Grafit, talk şist, kaolin, cam kumu, diatomit, alçıtaşı. ⁽⁷⁴⁾

3.3.5.1.Petrol:

Çad 2003 yılında petrol üreticisi haline gelmiştir. Çad'ın tespit edilmiş petrol rezervi yaklaşık 1,5 milyar varildir. Petrol üretimi 2015 yılında 120 bin varil/gün, ihracatı ise 105 bin varil/gün seviyesindedir. Petrol rezervlerinin çoğu güney bölgesindedir. Güneyde Doba bölgesi en önemli petrol sahasıdır. Mangara ve Badila diğer petrol sahalarıdır. Sektörde, Amerikan Exxonmobil ve Chevron firması ile Çin CNPC şirketi aktiftir. Bu şirketin bir rafinerisi mevcuttur.

Petrol ihracatı, Kamerun'a uzanan (1.074 km) boru hattı üzerinden Atlantik kıyılarına ulaşmaktadır. Projeye Dünya Bankası da katkıda bulunmuştur. Dünya Bankası katkısı karşılığında petrol gelirlerinin büyük bir kısmının sağlık ve eğitime harcanması koşulunu getirmiştir.

Yeni sahaların işlenmesi suretiyle petrol üretiminin artırılmasına yönelik çalışmalar sözkonusudur. ⁽⁷⁵⁾

2017 yılında, Türk Cumhurbaşkanı Çad'a gittiğinde, Çad Petrol ve Enerji Bakanı: "Çad doğal kaynakları ve yeraltı kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen bu potansiyelden yararlanamamakta ve bu kaynakları derhal Türk şirketleri aracılığıyla çıkarmaya ve ihraç etmeye başlayabiliriz." ifadesini kullanmıştır.

3.3.5.2.Altın:

Türkiye ekonomisinde 1980'li yıllarda başlayan liberalleşme öncesi yatırım alternatiflerinin sınırlı olması ve yaşanan yüksek enflasyonlar Türk toplumunu güvenli liman olan altına yatırım yapmaya itmiştir. Bu nedenle Türk toplumu için altın her zaman önemli bir yere sahip olmuştur ve insanların hayatlarının değişmez bir parçası haline gelmiştir.

Türkiye ekonomisinde 1980'li yıllarda yaşanan liberalleşme süreci neticesinde yatırım araçlarının türü ve sayısı artmıştır. Ancak alternatif yatırım araçlarının sayısının artmasına rağmen fiziki altın yatırımı Türkiye'de hala yaygındır. ⁽⁷⁶⁾

74 . Agence Nationale des Investissements et des Exportations (ANIE), <https://www.anie-tchad.com/fr/secteur/mines>

75 . Cuvalcı, Barış ve diğer, (2017), Çad Ülke Bülteni, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, s5

Türkiye ile Çad arasındaki altın ticareti, Sultan İdris Alluma ve III. Murad dönemlerinden beri devam etmektedir. Şimdi, küreselleşme ve teknoloji çağında, maden çıkarmanın yanı sıra iki ülke arasındaki altın ticareti artırılabilir. Çünkü Çad, ülkenin kuzeyindeki, merkezindeki ve güneyinde bulunan bir altın stokuna sahiptir.

Araştırmalar altın mineralinin Mayo-kebbi, Tibesti, Guéra ve Logone coğrafyasında mevcut olduğunu göstermiştir. Ancak Çad'daki altın maden kaynaklarında mevcut olan bilginin yamalı ve çoğunlukla eski olduğu söylenmelidir. 1970'lerde UNDP tarafından yapılan çalışmaların bazıları o zamandan beri güncellenmedi. Ayrıca ülke altın madenciliği sektörünün ve potansiyelinin genel ve doğru bir görüşüne sahip değildir. Altın rezervinin durumu hakkında güvenilir ve güncel veri yoktur. Bu eksiklikler, Çad'da ülkenin altın maden kaynağını yükseltmesini ve aynı zamanda bugün onu sömürenleri kontrol etmesini engellemektedir.⁽⁷⁷⁾

3.3.5.3.Uranyum:

1978 ve 1979'da Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) uzmanları tarafından yapılan sondaj ile Uranium, Batı Mayo-Kebbi bölgesinde bulunan minerallerin varlığını keşfetti. Çad'ın Maden ve Jeoloji Bakanlığın teknisyenlerinin görüşlerine göre, şu anda ülkede faaliyet gösteren şirket olan Chad Mining Services (CMS), uranyum alanında yapılan bir araştırmaya dayanmakta ve bu çalışmanın sonuçları IAEA tarafından Çad'dan potansiyel bir lisans talep etmesini istemiştir.

Uranyumun varlığı Tibesti, Ouaddaï ve Massif Central'da da olduğunu bildirilmiştir. Fransız BRGM ve Çad Maden Müdürlüğü tarafından bir proje uygulanmaktadır. Amacı, endekslerin bir dizinini oluşturmak ve bu endeksleri alandaki doğrulamaktır. Aralık 2009'da tamamlanması planlanan proje, üç ay daha uzatıldı. Bu projenin ülkede madencilik kaynaklarının bir envanterinin yapılması beklenmektedir. Ancak, Maden ve Jeoloji Bakanlığı'nın başkanı için, söz konusu durum "bir şey kesin, Çad bu dumunun bizi inandırmak istediği kadar fakir değil" ifadesinden ibarettir.

76 . Arymbaev, J. (2010). Türkiye'de altın piyasasının yeniden yapılandırılmasında İstanbul Altın Borsası'nın yeri ve finans sektörüne katkıları, s.1

77 . Oyamta, B et autres, (2015), Étude sur les Ressources minières et pétrolières dans le Mayo Kebbi Ouest Tchad, p58

1980'lerde, Breton Woods kurumları, Afrika ülkelerini kademeli olarak yabancı olan özel çıkarlar lehine ekonomik faaliyetten kademeli olarak çekmeye teşvik etmiştir. 1990'ların başında, Dünya Bankası madencilik sektörünü Afrika ülkelerinin kalkınmasına önemli katkı sağlayabilecek olarak tanımlamıştır. Bunu başarmanın en iyi yolu, diğerlerinin yanı sıra özel yatırımlara uygun yasal ve düzenleyici çerçevelerin oluşturulmasıydı. Paradigma, madencilik sektörünün gelişmesinin vergilendirme gelirleri ve yabancı para birimlerinin katkısı sayesinde ülkelerin ekonomik durumunun iyileştirilmesine katkıda bulunacağı yönünde olmuştur.

Bu bağlamda, 1995 yılında, Çad halkı, Çad'daki sivil toplum kuruluşları ve Çad'da çalışan uluslararası STK'lar, Doba petrol projesi ve imzalanan sözleşmenin içeriği hakkında bilgi ararken, konsorsiyum ve Çad arasında önemli değişiklikler yapılmıştır. 20 Haziran 1995 tarihinde ve 011 / PR / 1995 sayılı Maden Kanunu Kanunu çıkarılmıştır. 25 Nisan 1970 tarihi ve 03 / PR / TP sayılı Tüzüğü Maden Kanunu'nda yürürlükten kaldırılmıştır. 26 - 30 Kasım tarihleri arasında Çad, N'Djamena'da Çad'da Uluslararası Madencilik Günleri'ni (JIPROMIT) düzenlemiştir.

Bu nedenle, beklendiği gibi, bu günleri takiben birçok şirket Çad alt topraklarının servetine ilgi duydu ve Çad Devletinden izin taleplerini sunmuştur. Afko Corea Ltd (Koreli bir şirket) Gamboke bölgesinde (MayoKebbi West) altın arama izinleri almıştır. Anlaşmada, bu şirketin Gamboké'de bir altın işleme pilot tesisi kurması amaçlanmıştır. Daha sonra bu çözümün doğru olmadığı anlaşıldığında vazgeçilmiştir.

INMET'e (Kanadalı bir madencilik şirketi) de keşif izni verildi ancak altın fiyatındaki düşüş nedeniyle değil, madencilik sektörünü sarsan Bree-X skandalı nedeniyle geri çekilecektir.⁽⁷⁸⁾

Çad, gerektiği gibi bu tür doğal kaynaklardan yararlanmadı. Bana göre Türkiye en iyi alternatiftir. Ayrıca, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Çad Cumhuriyeti'ni ziyaret ettiğinde, iki taraf madencilik dâhil olmak üzere yedi anlaşma imzaladı. Çad'da çok miktarda doğal mineral bulunduğundan Türkiye'nin bu alanda çalışabilmesi ve yatırım yapabilmesi mümkün görülmektedir.

78 . Bambé, N, (2010), L'EXPLORATION DE L'URANIUM AU TCHAD, Etat de lieux, groupe ressources pour la paix, pp8-9

3.3.5.4.Kireçtaşı:

Çad'da bulunan kireçtaşı sömürsünde, Çad vatandaşlarının emrinde bulunmayan çeşitli belgeler mevcuttur. Diğerlerinin yanı sıra 1975'te UNDP tarafından yürütülen ve başkaları tarafından güncellenen çalışmalardan söz edebilmektedir.

Kireçtaşı, Mayo Kebbi, Guéra, Ouaddai, Ennedi, Kuzey Tibesti ve Ténéré dâhil olmak üzere Çad'ın birçok yerinde bulunmaktadır. Ön fizibilite çalışması, yıllık 50.000 ton üretim ile Portland çimentosu üretme olasılığını göstermiştir.

Kireçtaşı ayrıca rezervlerin 90.000 ton olduğu tahmin edilen Tagobo Foulbé'de geleneksel kireç üretimi için de kullanılmaktadır.

Yılda 50.000 ton çimento üretilebileceğini gösteren UNDP çalışmasının aksine, CAMC'nin fizibilite çalışması, çimento tesisinin 20 yıllık hizmet ömrü için yılda 200.000 ton çimento üreteceğini göstermektedir.

Kireçtaşının yanı sıra mermer ve süs taşları gibi malzemeler de vardır. Mayo Kebbi'deki UNDP / DRGM projesi tarafından çeşitli mermer yatakları keşfedilmiş ve beklenmiştir.⁽⁷⁹⁾

Ayrıca, 2008 yılında Türkiye, çimento üretiminde dünyada yedinci, seramik karo/fayans üretiminde dünyada altıncı, Avrupa'da üçüncü, seramik vitrifiye üretiminde Avrupa'da birinci ve doğal taş üretiminde dünyada beşinci sıradadır.⁽⁸⁰⁾ Dolayısıyla, Türk şirketleri, Çad devletinin altyapı sürecini kolaylaştırmak ve ülke dışına komşu ülkelere ihracat yapmak için bu tür projelere ihtiyacı olduğu bilindiğinden çimento fabrikaları açmak zorundadır. Bu tür projelerin dış ticaret hacmini artırması beklenmektedir.

3.3.6. Hizmet Sektörü:

Tarım, sanayi ve hizmet ekonomide üç temel sektördür. Hizmet sektörü, 1950'li yıllardan itibaren gelişmiş ekonomilerde tarım ve sanayi sektörünü geride bırakarak ön plana çıkmıştır. Bu sektör ilerleyen yıllarda sadece gelişmiş ekonomilerde değil gelişmekte olan ekonomilerde kendini göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hizmetler sektörüne verilen önem artmıştır. Bu sebepten gerek gelişmiş gerekse

79 . Oyamta, B et autres, (2015), p71

80 . T.C Başbakanlık (2010), DIŞ TİCARET'İN GÖRÜNÜMÜ "2023 Stratejisi, Emek – Ankara, ss.16-17

gelişmekte olan ülkelerin, hizmet ticaretinden elde edecekleri payları arttırmak amacıyla yatırımlarının birçoğunu bu sektöre kaydardıkları ifade edilebilir. ⁽⁸¹⁾ Çünkü hizmetler sektörü tüm dünya ülkelerinin refah seviyesini ve gelişmişlik düzeyini arttıran bir üstünlüğe sahiptir.

Günümüzde hizmet alanlarının ekonomik ve sosyal gelişmelere bağlı olarak önem kazanması, hizmetler sektörünün sınıflandırılmasını gerekli kılmaktadır. Farklı kriterlere göre yapılan sınıflamalardan en fazla kabul gören sınıflandırma, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)^(*) kapsamında, Dünya Ticaret Örgütü'nün oluşturduğu sınıflandırmadır. ⁽⁸²⁾ Çad ve Türkiye, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) üyeleri olduğu için bu sınıflandırmada aşağıdaki şekilde belirtilen 11 hizmet alt sektörü yer almaktadır:

- 1) Telekom, posta hizmetleri, görsel ve işitsel iletişim hizmetleri de dâhil olmak üzere iletişim
- 2) İnşaat ve bağlantılı mühendislik hizmetleri
- 3) Eğitim
- 4) Su iletim sistemleri, enerji ve atık su işleme
- 5) Tüm çevresel hizmetler
- 6) Finansal, Mali ve Bankacılık hizmetleri
- 7) Sosyal hizmetleri de kapsayacak şekilde sağlık ve bağlantılı hizmetler
- 8) Turizm, seyahat ve bu iki sektörle bağlantılı tüm hizmet ve ürünlerin üretimi
- 9) Kültürel ve sportif hizmetler
- 10) Kara, hava, deniz ve tüm diğer ulaşım hizmetleri ve
- 11) Diğer hizmet alanları

Araştırmacı, bu sektöre yatırım yapılabilecek bazı fırsatları da ele alabilmektedir:

81 . ÖZSAĞIR, A., & Aliye, A. K. I. N. (2012). HİZMETLER SEKTÖRÜ İÇİNDE HİZMET TİCARETİNİN YERİ VE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11(41), s.312

(*) *GATS (The General Agreement on Trade in Services) Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'dır. 1947 yılında imzalanan GATT-Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması kapsamında 1986-1994 yıllarında yapılan Uruguay Görüşme Turunda GATT'a dâhil edilmiş ve 1.01.1995 tarihinde resmi olarak faaliyete geçirilen Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) bünyesine aktarılmış olan hizmet ticaretini düzenleyen ilk çok taraflı anlaşmadır.*

82 . ÖZSAĞIR, A., & Aliye, A. K. I. N. (2012). ss. 313-314

I. Turizm:

Her ülkenin gelişmişlik seviyesine göre turizm sektörü üzerinden ulaşmak istediği hedefler farklılıklar göstermektedir. ⁽⁸³⁾

Turizm; bir ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarını doğrudan veya dolaylı olarak etkileme gücüne sahiptir. Özellikle turizmin ekonomik etkisi ülkenin birçok sektörünü etkilemekte ve genel ekonomik yapısını değiştirmektedir. Turizm sektörünün gelişimi, turizm gelirini artırarak ekonomik kalkınmayı arttırmakta, milli gelir ve diğer makroekonomik göstergeler üzerinde pozitif etkiler sağlamakta, cari açık sorununa da olumlu yönde önemli katkılar sağlamaktadır. Sektörün, istihdam yaratması, alt yapı yatırımlarını desteklemesi ve bölgesel kalkınmaya olan önemli katkısı sebebiyle ülke ekonomisinde kilit sektörlerden birisi haline gelmiştir.

Özellikle; yatırımcıları uyarıcı etkisi olması, döviz girdisi sağlaması, yerel-merkezi kamu gelirlerini arttırması, diğer sektörlerle nazaran gelişme maliyetlerinin daha az olması ve sektörün ekonomik kısıtlamalardan (tarife ve kotalardan) daha az etkilenmesi de turizm sektörünü Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için cazip kılmaktadır. ⁽⁸⁴⁾

Dünyanın en popüler 10. turizm merkezi olan ve 2017 yılında 38,6 milyondan fazla turisti ağırlayan Türkiye, turizm endüstrisinin gerek yerleşmiş gerekse gelişmekte olan alt sektörlerinde geniş yatırım fırsatları sunmaya devam etmektedir.

Turizmin, özellikle son yıllarda Türkiye ekonomisinin en önemli ekonomik dayanaklarından biri haline geldiğini söylemek mümkündür. ⁽⁸⁵⁾ Kültür ve Turizm Bakanlığı raporuna göre, Türkiye'ye gelen turist sayısı 2017'de 38.6 milyonu bulmuştur. Türkiye'nin tarihi eserleri ve stratejik konumundan dolayı turistler tarafından oldukça çok rağbet görmektedir. Güney sahili, güzelliği ve Türk Rivierası olarak bilinen uzun plajları ve diğer birçok turistik bölge ile de tanınmaktadır. Çad hükümetinin de yabancı turistleri çekmek için

83 . Mustafa, Ş. İ. T. (2016). Türkiye'de turizm sektörünün istihdama katkısı. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1), s.102

84 . KARAATLI, M. (2016). ENTROPİ-GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ YÖNTEMLERİ İLE BÜTÜNLEŞİK BİR YAKLAŞIM: TURİZM SEKTÖRÜNDE UYGULAMA. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(1), s.64

85 . Mallet, L. (2007). Le tourisme en Turquie: de la manne financière aux changements de mentalités. Hérodote, (4), p92

bu deneyimlerden yararlanması gerekmektedir. Çad, stratejik olarak Afrika kıtasının merkezinde yer almaktadır. Ayrıca, tüm kültürler doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru gruplandırılmıştır. Vadday, Bagirmi ve Kanim-Borno Krallıklarının tarihi izlerinin yanı sıra engin hayvan bahçelerinden, uzun nehirlerinden ve kuzey bölgelerinden yararlanılması gerekmektedir.

Çad toprakları, olağanüstü bir turizm zenginliğine sahiptir.

- Göller ve nehirler;
- Büyük bitki örtüsü çeşitliliği;
- Zakouma (Hayvanat Bahçesi);
- Doğal yaşamın çeşitliliği;
- Arkeolojik kalıntılar;
- Çöl manzarası ve vahaları vs.

a) *Konum:*

Potansiyel turistik yerler ülkenin tümünde bolca vardır. Bakanlığın çabaları, ekoturizm ve sorumlu turizm kriterlerine uygun olarak, tekilliklerini korumak ve yerel popülasyonları açıklıklarına dâhil ederek nitel gelişimlerinde yardımcı olmaktadır.

b) *Potansiyel:*

Çad, arkeolojik zenginliklerine ve çöl kültürlerine daha yakın, yumuşak doğa aktivitelerinin geliştirilmesinde kesin bir potansiyele sahiptir. Ayrıca, Afrika'nın coğrafi merkezinde ve CEMAC üyesi olarak ideal bir konumda bulunan ülke, kendisini iş turizminin önemli bir merkezi olarak konumlandırma şansına sahiptir. Zenginlikleri, çöl ve yabani bölgeleri, siyasi ve jeostratejik nedenlerle, uluslararası tur operatörlerinin broşürlerinde hala bulunmayan hâlihazırda insanların anılarında bulunmaktadır.

Çad'ın turizmi, hayvanat bahçelerinin, manzaralarının, bölgelerinin ve nüfusun atalarının geleneklerinin olağanüstü zenginliği nedeniyle belirsiz bir coşku hissi uyandırmaktadır.

c) *Pazarlama / İhracat:*

Güçlü uluslararası rekabete rağmen Sahra altı bölgeler sıklıkla tercih edilmektedir. Ülke kendisini mevcut teknolojilerle ve uygun yollarla yeni teknolojilere tanıtmalı ve teşvik etmelidir.

d) *İmkân ve Fırsatlar:*

Turizmi Geliştirme Destek Projesi Çad'da turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi için uygun bir yasal ve düzenleyici çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Projenin turizm için politik, yasal ve düzenleyici çerçeveyi iyileştirmesi ve sektördeki vergi yükünü azaltması beklenmektedir.⁽⁸⁶⁾

II. Ulaşım hizmetleri:

Ulaşım hizmetleri, insanların vazgeçemedikleri önemli bir hizmettir. Gelişen kentleşme ve artan nüfus, insanların evlerinden uzak yerlerdeki iş ve okullarına ancak ulaşım araçlarıyla gitmelerine yol açmaktadır. Herkesin kendi ulaşım vasıtasını sağlayamama durumu ise, toplu taşıma araçlarını ihtiyaç haline getirmiştir. Özellikle, üniversitelerin şehir dışında yapılanmaları, üniversite öğrencilerinin toplu taşıma hizmeti sunan minibüs, otobüs ya da tramvaylardan faydalanmalarını zorunlu kılmaktadır.⁽⁸⁷⁾ Ek olarak, taşımacılık iç ve dış ticaret işlemlerinde yardımcı olan önemli bir etkidir.

Türkiye ile Çad'ı ulaştırma sektörü açısından karşılaştırmak istenirse, fark çok geniştir. Türkiye'nin bir demiryolu şirketi (TÜLOMSAŞ)^(*) var, Çad'da ise tek bir tren yoktur. Türk havacılığı dünyadaki en iyilerden biriyken, Çad'da havacılık her zaman düşüş göstermektedir. Türkiye'deki tüm belediyelerin kendi ulaşım bağlantıları var iken, Çad'da ise belediyelerin ulaşım bağlantıları yoktur.

Özetle, iki ülke aralarında ticaret sürecini kolaylaştırmak amacıyla bu sektörde işbirliği içinde çalışılması gerekmektedir.

86 . Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018, pp22-23

87 . Çatı, K. (2003). ULAŞIM HİZMETLERİNDE HİZMET KALİTESİ ve BİR UYGULAMA. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2003 Cilt : 27, ss.121-122

(*) Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayi A.Ş.: Ana faaliyeti TCDD'nin lokomotif ve vagon ihtiyacını karşılamak olan TÜLOMSAŞ çeşitli tipte lokomotif, demiryolu bakım aracı, boji yük vagonu, çeşitli tipte dizel motor, alternatör ve cer motoru üretim kapasitesiyle Türk Ağır Sanayiinin lokomotifleri olarak hizmet vermektedir. Bugüne kadar yaklaşık 707 adet çeşitli tipte lokomotif ve 7.680 adet çeşitli tipte boji yük vagonu üretimi gerçekleştirilmiştir. Bunların onarımları ile diğer demiryolu araç ve gereçlerinin üretim ve onarımları da yapılmaktadır.

III. İletişim:

İnsanlararası ilişkilerde dikkat çeken kavramlardan bir tanesi de iletişimdir. Ancak iletişim sadece insanlararası ilişkilerde değil, gruplar ve örgütlerarası ilişkilerde de önemli bir yere sahiptir. Günümüzün bilgi odaklı iş yaşamı düşünüldüğünde, iletişimin özellikle birey düzeyinden örgüt düzeyine kadar her seviyedeki ilişkilerde belirleyici olması, konuya olan ilgiyi artırmaktadır. Her ne kadar iletişim bütün sektörler açısından önemli olsa da özellikle hizmet yoğun sektörlerde daha belirleyici bir işleve sahiptir.⁽⁸⁸⁾

Çad internet, telefon, e-mail, fax gibi iletişim araçlarına ulaşım açısından Afrika'daki en gelişmiş ülkelerden birisi sayılabilir. Fakat Çad'da internet ve telefon arama dünyadaki en pahalı telekomünikasyonlardan biridir.

Telekomünikasyon açısından mevcut uluslararası şirketler:

- Airtel
- Tigo
- Sotel Tchad ve Salam

Ayrıca, Tigo ve Airtel Çad'da iletişimi tekelleştirdi. Bu nedenle halkın uğradığı iletişim sorunu, Türkiye'nin düşünmesi ve yatırım yapması için harika bir fırsat niteliğindedir.

IV. Eğitim Hizmetleri:

Eğitim bireye bilgi, beçeri kazandırma, bireyin topluma uyumunu sağlama sürecidir. İnsanların bilgilerini, davranışlarını, bedeni, ahlaki, fikri yeteneklerini, düşünme, yaratma, problem çözme, karar verme ve uygulama güçlerini oluşturmak ve geliştirmek için yapılan çalışmaların tümü eğitim adını almaktadır. Eğitim geniş anlamda her çeşit öğrenim ve eğitim şeklini, dar anlamda ise okullarda verilen bilgileri içermektedir.⁽⁸⁹⁾ Eğitim, bir kuşaktan diğerine kişiliğin gelişimi için gerekli kültürü ve bireyin sosyal bütünleşmesini aktarmaya yardımcı olmaktadır.⁽⁹⁰⁾

88. Erkuş, A., & Günlü, E. (2009). İletişim Tarzının ve Sözsüz İletişim Düzeyinin Çalışanların İş Performansına Etkisi: Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Arastirmalari Dergisi*, s.7

89. Öztürk, N. (2005). İktisadi kalkınmada eğitimin rolü. *Sosyoekonomi*, s.30

90. Schneuwly, B. (1995). De l'importance de l'enseignement pour le développement. *Vygotsky et l'école. Psychologie et éducation*, (21), p27

Eğitimin iktisadi önemi, eğitimsel niteliklerin üretim sürecinde nasıl kullanıldığı ve ne işe yaradığını ifade etmesi açısından önem taşımaktadır.

Eğitimde kalitenin oluşturulması oldukça karmaşık bir konudur. Bu karmaşa hem eğitimin hem de hizmet sektörünün özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Günümüz toplumlarında her düzeydeki eğitim kurumları hizmet kalitesini yükseltmek için toplam kalite yönetimini bir sistem olarak kullanmaya ve o ilkelere yola çıkarak daha etkin ve daha başarılı sistemler kurmaya çalışmalıdır.⁽⁹¹⁾

Türkiye'nin son yıllarda sosyal ve ekonomik alanlarda olduğu kadar devletlerarası ilişkiler ve eğitim alanında gösterdiği gelişimin dikkat çekici olması ve aynı zamanda Türkiye'nin burs ve eğitim imkânlarının da cazipliği, yabancıların Türkiye'ye olan ilgisini arttırmaktadır. Erasmus gibi öğrenci ve öğretim elemanı değişim programları da Türk eğitimi için farklı bir hareketlilik kaynağı olmaktadır.⁽⁹²⁾

Türk üniversitelerinde okuyan Çadlı öğrenciler şimdi Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde yaklaşık 900 öğrenci, 2018'de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluğu (YTB) ile okuyan 115 öğrenci bulunmaktadır. Ayrıca Çad'daki bir Türk Enstitüsü ve okulları mevcuttur.

Pek çok Afrika ülkesinde kanıtlanmış olan profesyonel entegrasyon için gerçek bir fırsat sunan, işgücü piyasasına uyarlanmış bir eğitim yöntemi olarak kabul edilen öğrenmeye gelince Çad'da çok zayıf bir şekilde tanıtılmaktadır.⁽⁹³⁾ Bu yüzden iki ülke, eğitim ve öğretimde işbirliği içinde çalışabilmekte ayrıca Çadlı öğrencilerin Türk üniversitelerine farklı bölümlerde kabul edilmesini sağlayabilmektedir.

V. Sağlık:

Sağlıklı yaşam hakkı, birçok uluslararası belgede en temel insan hakkı olarak tanımlanmış ve sağlığın korunması, hastalık halinin tedavi edilmesi ve rehabilitasyonu görevi

91. Okumuş, A., & Duygun, A. (2008). Eğitim hizmetlerinin pazarlanmasında hizmet kalitesinin ölçümü ve algılanan hizmet kalitesi ile öğrenci memnuniyeti arasındaki ilişki. s.30

92. Gürbüz, R., & Güleç, İ. (2016). Türkiye'de eğitim gören yabancı öğrencilerin Türkçeye ilişkin görüşleri: Sakarya Üniversitesi örneği. Sakarya University Journal of Education, 6(2), s.142

93. Agence Française de Développement, « Porte de l'emploi », un projet pour soutenir l'insertion socioéconomique des jeunes vulnérables <https://www.afd.fr/fr/porte-de-lemploi-un-projet-pour-soutenir-linsertion-socioeconomique-des-jeunes-vulnerables?origin=/fr/recherche?view=map>

kamu hizmeti olarak devletler tarafından üstlenilmiştir. Bu kapsamda sağlık risklerine karşı, bireylere kamu sağlık sistemi ile güvence sağlanmaya çalışılmaktadır. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde kamusal hizmetlerde yeniden yapılanma çalışmalarından sağlık sistemleri de etkilenmiştir. Özellikle nüfus artışı, demografik yapının değişmesi, halkın beklentileri ve teknolojik gelişmeler sağlık harcamalarında artışa yol açmakta, bunun karşısında devletler yeniden yapılanma arayışları ile maliyetleri kontrol etme çabasına girmektedir. ⁽⁹⁴⁾

Ayrıca, asıl sağlık hizmetleri alanı: Sağlıklı insanlar, hastalar ve sağlık personeli gibi kişiler ile, hastahane, eczahane, sağlık ocağı, laboratuvar, muayenehane, Sağlık Bakanlığı, SSK, belediyeler, özel sektör ve benzeri kurum ve kuruluşlarca verilen bağışıklama, tanı ve tedavi, halkın sağlık eğitimi, ilk yardım, evde bakım, eczacılık, AÇSAP hizmetleri ve diğer benzeri konular gibi kişiye yönelik koruyucu-geliştirici, birinci kademe tedavi ve yataklı tedavi türü yataklı ve yataksız sağlık hizmetlerinin yer aldığı, kısaca sağlık hizmeti olarak adlandırılan Asıl Sağlık Hizmetlerinin üretim / arz ve tüketim / talep sistem, alt sistem ve belirleyici statülerin ve hizmetlerin oluşturduğu, merkezdeki alandır. Bu alan, kendisini kuşatan diğer iki alandan / halkadan kuvvetle etkilenmektedir. ⁽⁹⁵⁾

Dolayısıyla yaşamın sağlık yönünden kalitesinin ve süresinin artırılması esas alınarak, eşitlik ve hakkaniyet içinde, insanların ihtiyaç ve beklentilerine uygun, ucuz, kaliteli, ulaşılabilir, yararlanılabilir, yeterli, kaliteli, verimli, etkili, bilimsel yönetim ilkeleri ile yönetilen, bölgeler ve sosyoekonomik gruplar arası sağlık düzeyi farklılıklarını azaltıcı, çağdaş yaşam gerekleriyle uyumlu, hasta haklarına saygılı, birey-aile ve toplumu bilgilendirip bilinçlendiren, toplum sağlığının elde edilmesi, korunması ve geliştirilerek sürdürülmesini sağlayan bir şekildedir.

Coğrafi, sosyal, maddi ve diğer imkân ve unsurlarla mümkün olduğunca sınırlanmayan ve iyi çalışan “yapılar” içinde verilmesi. ⁽⁹⁶⁾

Çad’da Sağlık hizmetleri, özellikle uzak bölgelerde çok kötü durumdadır ve sağlık personeli yetersizliği, yetersiz ilaç tedariki ve binalarda bozulma vardır. ⁽⁹⁷⁾

94. Erol, H., & Özdemir, A. (2014). Türkiye’de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının. SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi, 4(1), s.9

95. Sargutan, A. E. (2005). Sağlık sektörü ve sağlık sistemlerinin yapısı. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 8(3), s.402

96. Sargutan, A. E. (2005), s.403

Çad'ın hastanelere ve uzmanlara olan ihtiyacı, Türklerin sağlık alanında tecrübe ve yetkinlikleri ile birleştirildiğinde sağlık alanında iki ülke için de karlı yatırım fırsatları bulunmaktadır.

VI. Enerji

- Yenilenemeyen Enerji

Yenilenemez enerji kaynakları bir kez kullanıldığında kendini yenileyemeyen enerji kaynakları olup, petrol, kömür, doğal gaz ve uranyum, toryum gibi çekirdek enerji kaynakları yenilenemez enerji kaynaklarıdır.⁽⁹⁸⁾

Daha önce madencilik sektöründe de belirtildiği gibi, Çad bu doğal kaynakların büyük bir stoğuna sahiptir ve onlardan yenilenemeyen enerji üretebilmektedir. Ayrıca, yenilenebilir enerji araştırmacı tarafından açıklanmaktadır.

- Yenilenebilir Enerji

Türkiye, yenilenebilir enerji alanında gelişmekte olan bir pazardır. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları alanında su, güneş, jeotermal ve rüzgâr açısından önemli potansiyele sahip olup, gerekli altyapı çalışmaları yapılırsa etkin ve verimli kullanılabilir duruma ulaşması mümkündür. Türkiye'nin enerji üretiminde önemli açığı vardır. Enerji açığının kapatılması için yatırımcıların yenilenebilir enerji sektörüne yatırımlar yapması gerekmektedir. Türkiye'nin elektrik ve toplam enerji üretiminde dışa bağımlı olması, kendi kaynaklarını geliştirmesini gerektirmektedir. Bu çerçevede yenilenebilir enerji sektörüne yapılacak yatırımlar çok önemlidir. Türkiye enerjide kendi olanaklarını kullanarak ve dışa bağımlıyı azaltarak, dünyanın sayılı ekonomilerinden biri haline gelebilir.⁽⁹⁹⁾

Son 15 yılda, Türk hükümeti enerji sağlama alanında oldukça önemli reformlara imza atmıştır. Türkiye, özel şirketlerin sektöre girmesini teşvik edip daha rekabetçi bir enerji piyasası oluşturmuştur. Enerji üretim varlıklarının özelleştirilmesinin yanı sıra, özel sektörden daha fazla yatırım çekmek için gerekli koşulların oluşturulması ile birlikte, elektrik üretim

97. Agence Française de Développement, Santé et sécurité au Sahel, publié le 27 Juin 2018 <https://www.afd.fr/fr/sante-et-securite-au-sahel-une-forte-attente-des-populations>

98. Kaya, K., & Koç, E. (2015). Enerji Üretim Santralleri Maliyet Analizi. Engineer & the Machinery Magazine, s.62

99. Ö. Nurettin, (2011) Ankara Yenilenebilir enerji konusunda kümelenme analizi, Ankara Sanayi Odası, s.20

sektöründeki özel şirketlerin payı hızla artmış ve 2002 yılında %32 iken 2017 yılında %75'e yükselmiştir. Türk hükümetinin daha rekabetçi bir enerji sektörü oluşturmak için attığı bir başka adım da enerji ve petrol ürünleri de dâhil olmak üzere enerji piyasalarının yönetilmesi ve işletilmesinden sorumlu olan EPIAŞ'ın (Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi) kurulmasıdır.

Türkiye'de, su, rüzgâr, güneş, jeotermal enerji türleri gibi birçok yenilenebilir enerji türüne yönelik üretim fırsatı bulunmakla birlikte, uygun tarife garantileri ile desteklenen teşvik edici politikaların ulusal şebeke içindeki payının önümüzdeki yıllarda artması beklenmektedir. Türk hükümeti, ülkenin toplam kurulu gücündeki yenilenebilir kaynak payını 2023 yılı itibarıyla %30 gibi dikkat çekici bir seviyeye çıkarmayı öncelik haline getirmiştir. Hükümet, bunun yanı sıra enerji verimliliği konusundaki kararlılığı doğrultusunda gerek bireysel gerekse kurumsal düzeyde enerji tasarrufuna yönelik ilkeleri belirleyen yasalar çıkarmakta ve enerji verimliliği yatırımlarına teşvikler sunmaktadır. Örneğin, Türk hükümeti yerel olarak imal edilen bileşenlerin yenilenebilir enerji santrallerinde kullanıldığı büyük ölçekli yenilenebilir enerji projelerini hizmete almak amacıyla, 2016 yılında Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanı (YEKA) modelini uygulamaya koymuştur. Bu model ile, Türkiye'nin tarihindeki en büyük güneş enerjisi ihalesi 20 Mart 2017 tarihinde gerçekleştirilmiş olup 2017 yılının Ağustos ayında da 1 GW'lık rüzgâr enerjisi tesisleri için yerli imalat ve Ar-Ge gereksinimleri öngören benzer bir ihale yapılmıştır.⁽¹⁰⁰⁾

Çad, coğrafi konum bakımından farklı bölgelere ayrılırken, bu yenilenebilir enerji üretilmesine yardımcı olmaktadır. Kuzey tarafı güneşli çöller iken güneyi şiddetli yağmurla karakterizedir. Ayrıca, Çad Gölü'ne dökülen Chari ve Logon Nehirleridir. Ek olarak Çad'da yeterince elektrik üretebilecek güçlü rüzgârlar hâkimdir.

100 . Invest in Turkey <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/sectors/Pages/Energy.aspx>

3.4.İki Ülke Arasındaki Ticaret Riskleri Nelerdir?

Dış ticarete karşılaşılan problemlerin zaman ve ekonomik maliyetler yaratıyor olması, dünya ticaretinin genel problemi haline gelmiştir.

Küreselleşme sürecinin tüm dünya ekonomileri arasındaki ilişkileri güçlendirerek üretimi artırma amacı taşıdığı bilinen bir gerçektir. Ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek için ülkeler arasında yapılan mal ve hizmet ticaretinin önündeki engeller kaldırılarak ticaretin serbest bir şekilde yapılması ile karşılıklı bağımlılığın artması sağlanmaktadır. II. Dünya savaşı ile başlayan, özellikle de 1980'li yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan önemli yapısal dönüşümlerle ülkeler dışa açık ekonomi politikaları uygulamıştır. Ticaretin liberalizasyonu, teorik ve uygulamalı iktisat yazınının önemli konularından biridir. Küreselleşme süreci ile ticaretin serbestleşmesinin uzun vadede herkese yarar sağlayacağı düşünülse de günümüzde olumlu ve olumsuz etkileri bütün ülkelerde hissedilmektedir. İthal ikameci sanayi politikasından ihracata dayalı dışa açık büyüme politikasına geçiş programı, dışa açılmanın etkileri üzerine yapılan çalışmaları da artırmıştır.⁽¹⁰¹⁾

Çalışmada Türkiye ile Çad arasındaki yatırım fırsatlarının incelenmesinin yanısıra, her ticaretin yatırım fırsatlarını engelleyen riskleri de iki ülke ticareti için ele alınmaktadır.

- Gümrük Tarifeleri
- Tarife benzeri engeller
- Taşımacılık
- Bürokratik engeller
- Döviz Kuru Dalgalanmaları
- Bankacılık/Finans ve para transferi
- İletişim ve Bilgi Eksikliği

Yukarıdaki Türkiye ile Çad arasındaki ticareti engelleyen riskler aşağıdaki alt başlıklarda açıklanmaktadır:

3.4.1. Gümrük Tarifeleri:

Dış ticaret politikasının en eski ve en yaygın araçlarından birisi koşulsuz ki gümrük vergileridir. Bu vergiler ithal mallarının ülke sınırlarından girişi sırasında devletçe

101 . Eren, M. V., & Ergin-Ünal, A. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. Sosyoekonomi, 2019, Vol. 27(39). s.82

alınmaktadır. “Tarife” ise, çeşitli mallara uygulanacak vergi oranlarını gösteren listeler olarak ifade edilmektedir. Gümrük vergileri normalde yasalara bağlı olduğundan parlamento faaliyetini gerektirmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de olduğu gibi gümrük vergilerinin konulması, kaldırılması ve vergi oranlarının değiştirilmesiyle ilgili bazı yetkiler yasalarla hükümetlere de verilmiş olabilmektedir.⁽¹⁰²⁾

Bu akışkan olan mal, hizmet ve girdilerin önündeki en önemli engel tarife ve tarife dışı engellerdir. Tarife en yalın tanımı ile ürünün ülkeye girişi esnasında uygulanan vergidir. İthal edilen ürünlerin maliyetini artırmakta ve devletlere önemli gelirler sağlamaktadır. Tarife dışı engeller ise, uluslararası ticareti vergi haricinde kısıtlayan uygulamalardır. Bazı örnekleri ise, ithalat kotaları, teknik sınırlamalar, ambargo, dumping karşıtı önlemler, lisanslar, gümrük işlemlerinin aşırı bürokrasiye tabi olması, munzam gümrük vergisi, menşe kuralları ve yerel girdi kullanma mecburiyetleridir. Tarife dışı engellerin kullanılması, özellikle Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) anlaşmaları ile tarifelerin önemli derecede indirilmesi ile hız kazanmıştır. Tarife dışı engeller sadece belirli ekonomik sebepler ile ithalatı kısıtlama amaçlı değildir. Ekonomik sebepler yanında sağlık, emniyet, gıda güvenliği ve kaynakların tükenmemesi için tarife dışı engeller uygulanabilmektedir.⁽¹⁰³⁾

Ancak, uluslararası ticaret işlemlerinde tarife ve tarife dışı engelleri uygulamanın çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan ilki ürünlerin ucuz ithalatını kısıtlamak ülke içindeki istihdam olanaklarını ve sanayi dallarını korumaktır. Rekabet yeteneği yüksek ve ucuz ürünlerin ithalatı, ülke içinde yerli rekabeti arttırarak, yerli sanayi dallarını dışlama etkisi bakımından tehdit edebilmektedir. Oluşabilecek olası yoğun rekabete dayanamayan yerel işletmeler maliyetleri kısmak için üretim hacminin azaltılması ve işçi çıkartma yoluna başvurabilmektedir. Bu durumda doğal olarak yerli sanayi dalları ve iktisada zarar vermektedir. Uluslararası ticarete çeşitli engeller koymanın diğer bir nedeni de tüketicileri korumaktır. Eğer bir ülke, belirli ülkeler ya da bölgelerden ithal edilen ürünlerin kamu çıkarları açısından zararlı olabileceğini düşünüyorsa, ithalat vergisini arttırarak söz konusu ürünün ticaretine müdahalede bulunabilir.⁽¹⁰⁴⁾

102 . SEYİDOĞLU, H. (2007). Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama, Güzem Can Yayınları. s.153

103 . Gökmen, A. (2013), TARİFE VE TARİFE DIŞI ENGELLER: ULUSLARARASI TİCARET UYGULAMALARI, AYIRT EDİCİ ÖZELLİKLER VE TÜRKİYE. Ekonomi Bilimleri Dergisi, 5(1), s.18

104. Gökmen, A. (2013), s.18

Ancak bu nedenlerden dolayı Çad ile Türkiye arasında dış ticarete engel yoktur, çünkü Çad'dan Türkiye'ye ihraç edilen kaynakların çoğu mevcut değildir ve bunun tersi de geçerlidir. İki ülke arasında, Türkiye Çad'a ihracat yaparken rekabet eden şirketler bulunmamaktadır.

2017 yılı sonunda Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Çad'ı ziyaret ettiğinde çifte vergilendirme anlaşması dâhil yedi anlaşma imzalandı. Ancak henüz uygulamaya konulmamıştır. Bu anlaşmaların uygulanması durumunda, iki ülke arasındaki ticaret hacminin artacağı öngörülmektedir.

3.4.2. Tarife benzeri engeller

Tarife benzeri engeller, ithalâtı kısımaya yönelik araçlar olan tarifeler gibi fiyat mekanizması yoluyla etkilerini gösteren araçlardır. Burada mekanizma, ithalâtın bu engeller vasıtasıyla pahalılaştırılarak toplam talebin yabancı mallardan yerli mallara doğru kaydırılması şeklinde işletilmektedir. Böylece, yerli üretim artmakta ve ithalât kısılmış olmaktadır. Bu kapsamda uygulanan araçlar şunlardır:

- İthalât teminatları
- Sübvansiyonlar
- Vergilendirme ve muafiyetler
- Çoklu kur sistemi

3.4.3. Taşımacılık:

Hayatımızın her alanında ve her anında varlığını hissettiğimiz taşımacılık sektörü gerek yolcu gerekse de eşya taşımacılığında teknolojinin ilerlemesi ve küreselleşmenin dünyaya yayılması ile kendisini daha fazla göstermeye başlamıştır. Karayolu, denizyolu, demiryolu ve havayolu taşımacılığı insanları ya da malları sadece bir noktadan diğer noktaya taşımakla kalmamakta, taşıma işlemleri sırasında güvenilir, hızlı ve az maliyetli olmak zorundadır.⁽¹⁰⁵⁾

Taşımacılık sektörü, mal ve hizmet üretimindeki rolüyle ekonominin temel parçasıdır. Ekonominin gelişmesine, katma değer oluşumuna katkı sağlamaktadır. Ekonomik faaliyetler taşımacılık yoluyla bölgelere ve coğrafi yapıya göre farklılaşır, dolaylı olarak ekonomiyi

105. Batur, B. S. (2008). Hava yolcu ve kargo taşımacılığı, dünyadan ve Türkiye'den uygulamalar (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).

şekillendirir. Diğer yandan bölge ve coğrafi nedenlerle taşımacılık sistemleri de şekillenmektedir. Taşımacılığın ekonomiye katkısı yanında, taşımacılık sistemleri de ekonomiden beslenmektedir. Taşımacılık ve ekonominin karşılıklı ilişkisi ülkelerin Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) değerleri ile yük trafiği arasındaki ilişkilerden de anlaşılmaktadır. Taşımacılığın (yük trafiğinin), ekonomilerin büyüdüğü ortamda artarken, ekonomilerin küçüldüğü ortamda da azaldığı görülmektedir. Yolcu ve yük hareketlerinde taşıma talebi; sanayi devrimi, toplu üretim ve nihayetinde küreselleşme süreciyle birlikte hızla ivme kazanarak artmaktadır. Taşıma talebindeki miktar ya da hacim artışının yanında yükün taşındığı mesafeler de uzamış, sonuç olarak mesafeler küresel hale dönüşmüştür.

Diğer yandan taşıma aracı teknolojileri ile ulaşım alt yapılarının gelişimi, taşımacılık hizmet yelpazesini geliştirmektedir. Taşımacılığın gelişiminde; siyasal, sosyal, ekonomik ve çevresel faaliyetlerin başta olmak üzere bölgeler arasında mekânsal ilişkilerin şekillenmesinin doğrudan etkisi olmuştur. Ülkenin bütünlüğünü sağlama, kalkınma, istihdam ve erişilebilirlik üzerindeki etkileri sebebiyle taşımacılık siyasi bir araç haline gelmiştir. Sosyal yönden bakıldığında ise, taşımacılık türleri; sanat, kültür ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin erişimine imkân sağlayarak, sosyal yapıları şekillendirmektedir.⁽¹⁰⁶⁾

Taşımacılık sistemlerinde hareketliliği sağlayan araçların operasyonları coğrafi olarak karada, suda ve havada olmak üzere üç ana grupta yapılmaktadır. Taşımacılık su yolları olarak deniz, göl, nehir taşımacılığı ile gemilerle; karada karayolu taşıtları ve demiryolunda trenlerle; havada ise hava taşıtlarıyla gerçekleşmektedir.

Taşıma türlerinin her birinin kendilerine göre maliyet, hız, güvenilirlik, sefer sıklığı, güvenlik, konfor gibi konularda işletme ve ticari yönden üstün veya zayıf olduğu yönleri bulunmaktadır. Taşımacılık türlerinin her birinin bu özellikleri diğer taşıma türleriyle rekabet edebilir veya birbirini tamamlayabilir hale getirmektedir. Her taşıma türünün fiyat/performans yapıları nedeniyle taşıma türlerinin seçiminde maliyet konusu en önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Taşıma türleri arasındaki rekabet, mesafeye, taşınan yük miktarına ve taşınan eşyanın değerine bağlıdır. Maliyetlendirmede önemli etkenlerin başında yükleme, boşaltma ve aktarmalardaki süreler ve operasyonların sabit maliyetleri nedeniyle her taşıma türü için terminaller gelmektedir. Taşımacılık talebindeki eğilimler taşıma türleri üzerinde farklı etkiler yapmaktadır. Daha hızlı ve güvenilir hizmet sunan taşıma türü, daha ucuz ama yavaş olan

106. ÇANCI, M., & GÜNGÜREN, M. (2013). İKTİSADİ YAŞAMDA TAŞIMACILIK SEKTÖRÜ. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12(45), s.199

taşıma türü seçeneğine göre tercih edilmektedir. Havayolunda uçakların sınırlı hacimde taşıma kapasiteleri nedeniyle daha çok birim hacmi küçük değerli eşyalar taşınabilmektedir. Hızlı teslimat imkânı havayolu taşımacılığının diğer taşıma türlerine göre üstün tarafıdır. ⁽¹⁰⁷⁾

Çad ve Türkiye arasındaki coğrafi uzaklık göz önüne alındığında, ancak mevcut ulaşım araçları varsa, iki ülke arasındaki ticaretin engellenmesi söz konusu değildir. Ayrıca Çad'ın, demiryoluna ek olarak denize kıyısı olmayan bir ülke olduğunu da bilinmektedir. Bu durum iki ülke arasındaki dış ticarete engel teşkil etmektedir. İki ülke arasında havacılık da pahalıdır ve hiçbir kargo taşımacılığı mevcut değildir. Bununla birlikte Çad ve Sudan arasında Port Sudan-N'Djamena demiryoluna yönelik bir anlaşma imzalanmıştır ama Çin Demiryolu İnşaat Şirketi hala faaliyetlerine başlamamıştır. Çad ve Kamerun arasında da bir demiryolu anlaşması olsa da yürürlüğe girmemiştir. Bu projeler uygulandığında, Türkiye ile Çad arasındaki ticaret hacmi yüz milyonlarca dolara yükselmesi beklenmektedir. Ek olarak, iki ülke arasındaki uçak biletlerinin fiyatlarının düşürülmesi, yatırımcıların ticarete başlamadan önce olanakları görebilecekleri yere gitmelerini teşvik etmektedir.

Günümüze kadar ki süreçte insanların üretme ve tüketme ihtiyaçlarının iletişim teknolojisi ile zenginleşmesi, kargo taşımacılığı sektörünü bugünlerine taşımıştır. Kara, deniz ve hava yolları ile dünyanın dört bir noktasını birbirine bağlayan sektör; iletişim teknolojisini en iyi kullanan ve geliştiren bir yapı olarak dünya ekonomisinde yerini almaktadır. ⁽¹⁰⁸⁾

3.4.4. Bürokratik engeller:

Bürokrasi bir toplumda tabandan yukarıya çıktıkça daralan bir yapı içinde örgütlenmiş olan, kişisel olmayan genel kurallar ve işleyiş ilkelerine göre çalışan sistem ve kurallar grubudur. Amacı, resmi olarak idari işlevlerle olsa da uygulamada yorumlamalar nedeniyle bazen resmi olmayan etkilere açık olabilmektedir. ⁽¹⁰⁹⁾

107. ÇANCI, M., & GÜNGÜREN, M. (2013). ss.200-201

108. Deniz, A., & Gödekmerdan, L. (2011). Müşterilerin Kargo Firmalarının Sunduğu Hizmetlere Yönelik Tutum ve Düşünceleri Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(2), s.385

109. DABAN, C. Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği. Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi, 2(2), s.22

Bürokrasi gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde yaygın olmakla birlikte, ülkeler arasındaki dış ticareti engellemektedir. ⁽¹¹⁰⁾ Ancak Çad, bürokrasinin yaygın olduğu ülkelerden biridir. Bu durum, Türkiye ile Çad arasındaki ticarete engel olabilecektir.

Türkiye’de dış ticaretin sahada uygulama alanları Gümrük İdareleri’dir. İşlemler esnasında karşılaşılan bürokratik sorunların idare ile dış ticaret erbabı arasında fiili olarak vücut bulması ve sorunlara çeşitli çözümler üretilebilmesi açısından gümrük idareleri, Türkiye açısından konuyu bir metabolizmaya benzetmek gerekirse, adeta akciğerler gibidir. Gümrük İdareleri nefes almazsa dış ticaret yaşayamaz. Gümrüklerde yaşanan bazı sorunlar idare ve dış ticaret erbabı tarafından istişare yoluyla çözüme ulaştırılabildiği gibi sorun yaşanan idarenin ya da sorun yaşayan dış ticaret erbabının konuyu bir üst makama taşıyarak görüş istemesi gibi yollarla da çözülebilmektedir. Bazı durumlarda çözüme ulaşılamamakta ve bazen idare bazen de dış ticaret erbabı tarafından yargı yoluna başvurulabilmektedir.

Ancak başvuru yolu hangisi olursa olsun çok fazla zaman ve ekonomik kayba neden olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Dış ticaretin önünü tıkayan acil çözüme kavuşturulması gereken sorunların bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kırtasiyecilik, sıklıkla değişen mevzuat, eşya kontrollerinde geçen süreler, Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu (GTİP) belirlenmesi konusunda yaşanan uyuşmazlıklar, ticaret politikaları açısından uygulamada bulunan mevzuatlara uyum sağlamak konusunda karşılaşılan bilgi ve bilgilendirme eksikliği, limanlarda yaşanan zaman kayıpları ve ekonomik maliyetler, ihtisas gümrükleri uygulaması, laboratuvar tahlillerinde ki zaman kayıpları ve maliyetler. ⁽¹¹¹⁾

3.4.5. Döviz Kuru Dalgalanmaları :

Uluslararası ticaret ile ilgilenip de döviz kurları ile ilgili teknik bir bilginiz yoksa potansiyel döviz kuru dalgalanmalarından etkilenmeniz kaçınılmazdır. Bu tarz döviz dalgalanmaları, ithalatını ya da ihracatını yapacağınız ürünün kâr marjını etkileyeceği gibi finansal açıdan da şirketinizi olumsuz anlamda etkileyebilmektedir.

Yönetici ya da bir girişimci olarak tamamen sizin ya da firmanızın kontrolü dışında gelişen bu tarz döviz dalgalanmalarında yapmanız gereken, bankanıza ya da finansal danışmanınıza danışarak, kâr marjınızın en iyi şekilde nasıl korunacağı ve bu tarz risklerin en

110. Engiz, A. TÜMSİAD Eskişehir Şube Başkanı, 16 Mayıs, 2019 saat 13.36-14.00, Tepebaşı/Eskişehir.

111. İlbeyi, E. (2015). Dış ticaretteki bürokratik engellerin lojistik sektörüne etkileri (Master's thesis, İstanbul Ticaret Üniversitesi), s.7

az zararlarla nasıl atlatılabileceği hakkında önceden bilgi almaktır. Yoğun bir şekilde birçok ülke ile uluslararası mal alışverişi yapan firmalar bu tarz dalgalanmalardan korunmak adına forward gibi birtakım finansal hedging tekniklerini kullanmaktadır.⁽¹¹²⁾

Son zamanlarda, Türk Lirasındaki döviz kuru yabancı para birimlerinde büyük dalgalanmalar görülmüştür. Bu dalgalanmaların Çad'da veya diğer ülkelerde de, Türkiye dış ticareti üzerinde önemli bir etkisi mevcuttur.

3.4.6. Bankacılık/Finans ve para transferi:

Çad bankacılık sektörü küçük ve hizmetleri ile sınırlıdır. Sektör diğer bölge ülkelerine göre zayıf olmakla birlikte, finansal hizmetleri arasında akreditif ve döviz işlemleri bulunmaktadır. Çad'ın bankacılık sektörü, bölgesel merkez bankası olan BEAC (*Banque des Etats De L'Afrique Centrale*) (Orta Afrika Devletleri Bankası) tarafından düzenlenmektedir. Ortak Merkez Bankasının (BAEC) merkez ofisi Kamerun'dadır. 2016 yılında Çad'da faaliyet gösteren ticaret bankası sayısı dokuzdur. Çad ekonomisi, nakit ödemenin geçerli olduğu bir piyasadır. Bankacılık sistemi zayıf olduğundan çek ve kredi kartı iç piyasada kullanılmamaktadır.

Çad, CEMAC üyesi diğer ülkelerle aynı para birimini (CFA Franc-XAF-) kullanmaktadır. CFA, Fransa Hazinesi'nin de garantisiyle, Avro karşısında 655.957 kur değeri üzerinden sabitlenmiştir. Öte yandan, Avro ve Dolar arasındaki kur değişimine göre, CFA'nın Dolar karşısındaki değeri de değişmektedir.

Yurtdışından Çad'a döviz havalesinde bir sınırlama bulunmamaktadır. Ancak, Çad'dan diğer ülkelere gerçek şahıslar (kişiler) tarafından 1.000 Doları aşan havale için paranın kaynağı ve havale amacı bankalarca sorulmaktadır. Aynı şekilde şirketler tarafından 800 bin doları aşan tutardaki transferler için de kaynağı ve amacı sorulmakta, ayrıca CEMAC bünyesindeki "Orta Afrika Bankaları Komisyonu (*Commission Bancaire de l'Afrique Centrale*) (COBAC)" izni gerekmektedir.

Çad Merkez Bankası, zorunlu durumlarda yurtdışına döviz transferlerine sınırlamalar getirebilmektedir.

Bankacılık ve ödemelerle (para transferinde) güçlükler ve gecikmeler yaşanabilmektedir.⁽¹¹³⁾

112. Uluslararası Ticarete Tehlikeler ve Riskler, <https://disticaretnet.com/blog/uluslararasi-ticarette-tehlikeler-ve-riskler>

3.4.7. İletişim ve Bilgi Eksikliği:

Yurt dışındaki bir müşteri ile iletişim kurup anlaşmaya ve ihracat yapmaya çalışıldığında, en önde gelen farklı unsur yabancı bir ülkeye yöneliyor olmasıdır. Eğer onların dilini kullanılabiliyorsa sorun olmamaktadır. Ancak yabancı ülkenin dili kullanılmadığında, her iki tarafın da ortak bildiği başka bir yabancı dil ile iletişim kurmaya çalışılmaktadır. Bu dil bizce ne kadar bilinmektedir? Muhataplar ne kadar bilmektedir? Ne kadar başarılı iletişim kurabilmektedir? Konuşulduğunda anlaşılıp anlaşılmadığı da sorgulanmalıdır.⁽¹¹⁴⁾

Bilindiği üzere, iki ülke arasındaki ticareti engellemenin sebeplerinden biri olan Türk ve Çadlı yatırımcılar aralarında ortak bir dil olmamasıdır. Ancak son zamanlarda Türkçeyi bilen birçok Çadlı öğrenci bulunmaktadır.

Öte yandan, Çad'da BT uygulamalarının aktifleştirilmesinde bir gecikme vardır. Özellikle gelişmiş ülkeler ile Doğu Afrika ve Latin Amerika'daki gelişmekte olan birçok ülke ile karşılaştırıldığında ticaret alanında büyük bir fark var olduğunu söylemek mümkündür.

Çad'daki internet ve telefon aramaları pahalı olduğundan bu durum iki ülke arasında da bir ticaret engel teşkil etmektedir.

Günümüzde internet A'dan Z'ye her konuda kişileri bilgilendirmek, firma ve kişilerin karşılıklı iletişimlerini sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Akla gelen her tür soruyu araştırmak için internet önemli bir başvuru kaynağıdır. İnternetin eğlence ve boş zaman değerlendirme amaçlı kullanımı bir tarafa bırakıldığında diğer önemli kullanım alanları aşağıdaki gibidir:

- Bankacılık sektörü işlemleri.
- Kamu sektörü işlemleri.
- Eğitim.
- Ekonomik ve finans dünyası.
- Ticari kurumların tüm faaliyetleri.
- Sağlık sektörü.
- Sanat, kültür ve spor faaliyetleri.
- Reklamcılık vb.

113. T.C. Ticaret Bakanlığı (2019 Nisan), Çad Ülke Raporu, s8

114. Şefik Ergönül, (2013) Dış Ticaretin Önündeki Engeller, <https://www.istekobi.com.tr/kobi-bilgi-merkezi/makaleler/dis-ticaretin-onundeki-engeller-m537.aspx>

Gelişen teknolojinin kullanılması, bilişim teknolojileri ve somut bazda internetin ortaya çıkması dünya ticaretinde aşağıdaki değişikliklere yol açmaktadır. Burada öncelikle bu değişiklikler sıralanmaktadır:

- Dünya giderek tek pazar haline gelmektedir.
- Uluslararası sermaye eskisinden çok daha hareketli durumdadır.
- Rekabet giderek artmaktadır.
- Ürünler ve hizmetler birbirine daha fazla benzemeye başlamaktadır.
- Bilinen pazarlarda faaliyet göstermek daha da güçleşmektedir.
- Çin, Hindistan ve diğer Asya ülkeleri küresel pazarlara egemen olmaya başlamışlardır.⁽¹¹⁵⁾

Bilgi eksikliği, özellikle Çad'da dış ticareti olumsuz etkileyebilmektedir. Türkiye ile Çad arasında birçok yatırım fırsatı bulunmaktadır. Ancak, bilgi eksikliği de vardır. Örneğin, bir depremin gerçekleştiği söylenildiğinde, ve bilgiler eksik olduğunda yani ne zaman, nerede ve ne şiddette gerçekleştiği belirlenmediğinde bu bilgi değersiz olmaktadır.

Ortak dilin ikili ticaret üzerinde önemli bir etkisi vardır. Doğrudan temas, bazı ülkelerin azınlığın yalnızca diğer ülkedeki insanlarla iletişim kurabildiği bir dönemde ortak bir dile sahip olmadıkları sürece doğrudan temas olamamaktadır. Örtülü, doğrudan iletişim için geniş kapasite gerekli değildir ve çeviri sistemi de yeterli olmaktadır.⁽¹¹⁶⁾ Bununla birlikte, iki ülke arasındaki yatırım fırsatları üzerine araştırmalar yapılmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye ile Çad arasındaki ekonomik ilişkiler konusunda bir araştırma yapılmamakta, ek olarak Türk ve Çadlı yatırımcılar ve işadamları aralarında ortak bir dil bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Çad araştırmalarını Arapça ve Fransızca olarak; Türkiye ise Türkçe ve İngilizce olarak yazmaktadır. Birinci bölümde de belirtildiği gibi, Dünya Bankası tarafından yayımlanan bilgiler ve istatistikler temelsiz spekülasyon istatistiklerdir. Bu yüzden iki ülke arasındaki dış ticarete engel teşkil etmektedir. Çünkü bazı Türk yatırımcıları bunun doğru olduğunu düşünmektedirler.

115 . Adaçay, F. (2015). Dış Ticaret Bilgisayar Uygulamaları, Anadolu Üniversitesi Yayınları, ss.35-34

116 . Melitz, J. (2008). Language and foreign trade. European Economic Review, 52(4),s s.667-668

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye ve Çad arasındaki ilişkilerin tarihçesi MS 16. yüzyıla dayanmaktadır. 1555'de Turgut Paşa ile anlaşma yaptığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bu anlaşma ile ilgili belgeye Osmanlı arşivlerinde rastlanmamaktadır. 1555'te Turgut Paşa ile Kanem-Borno Hükümdarı Mai Muhammad'ın gönderdiği bir Elçi arasında Trablus'ta bir ittifak anlaşması imzalandığı ve bu anlaşmanın dostluk ve ticaret ittifakı olduğu da belirtilmektedir. Ayrıca, Çad'ın Dar Vadday bölgesinde davetçi sultan Abdulkerim bin Cami (1612) tarafından kurulan Vaday krallığının, Mısır'dan getirilen bir Türk mühendisinin yardımıyla Krallığın başkenti olan Vara'da bir sur yaptırdığı bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ile Modern Çad' siyasi ilişkileri 1969 yılında Nijerya'da bulunan Türkiye Büyükelçiliğinin Çad'a akredite olmasıyla yeniden tesis edilmiştir. Ardından Trablus Türkiye Büyükelçiliği Çad'a akredite olmuştur. 1 Mart 2013 tarihinde ise Türkiye'nin N'Djamena Büyükelçiliği faaliyete geçmiştir. Çad'ın Ankara Büyükelçiliği ise 10 Aralık 2014'te açılmıştır.

Son yıllarda Türkiye-Afrika ülkeleri ekonomik ve ticari ilişkileri gelişim göstermektedir. Uzun yıllar Türkiye'nin ekonomi politikalarında Batı ülkeleri yoğun bir şekilde yer almakta iken 1980 yılından sonra Afrika kıtası Türkiye politikaları gündemine alınmıştır. 2000'li yıllardan itibaren ihracat pazarını çeşitlendirme adına birkaç eylem planı hazırlanmıştır. İlk olarak 1998 yılında "Afrika'ya Açılım Eylem Planı" adı altında ikili ilişkiler geliştirilmiş ardından da Türkiye'de "Afrika Yılı" ilan edilmesi ekonomik ilişkilerde hareketlilik sağlamıştır. Türkiye'nin Çad ile son yıllardaki ekonomik ilişkileri incelendiğinde, ticaret hacmi, son 11 yıl içinde 49.030 milyon dolar artarak 2008 yılında 8.872 milyon dolardan 2018 yılında 57.902 milyon dolara yükseldiği görülmektedir. İki ülke arasındaki ticaret, 2015-2017 yılları arasında Türkiye aleyhine açık vermiştir. 2018 yılında ise ticaret rakamları Türkiye lehine döndüğü görülmektedir. Türkiye ile Çad arasındaki yatırım fırsatları; tarım, hayvancılık, inşaat, sanayi, maden -mineral ve hizmet sektörlerini kapsamaktadır. Fırsat içeren her ticaret yanısıra işadamları ve yatırımcılar açısından riskler de taşımaktadır. Bu riskler; iletişim, bürokrasi, gümrük tarifeleri, ulaştırma, döviz kuru dalgalanmalarıdır. İki ülke ticaretin de diğer önemli bir engel ise ticaret alanında bilgi eksikliği ile ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle bu çalışma Çad ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına yatırımcı ve işadamlarına risk ve fırsatların detaylandırılması açısından önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında Türkiye-Çad ilişkilerinin geliştirilmesi açısından bazı noktalar ön plana çıkmaktadır: Bunlar;

Serbest Ticaret: 27 Kasım 2017 tarihinde imzalanan çifte vergilendirme anlaşması uygulanmalıdır. Üçüncü bölümde de belirtildiği gibi, Çad ve Türkiye arasındaki dış ticaret üzerinde olumsuz bir etkisi yoktur. Çünkü Çad'ın ihracatının çoğunu hammadde oluşturmakta iken Türkiye, endüstriyel malzeme ihracatı yapmaktadır.

Demiryolu: Çad Cumhuriyeti, Douala ve Port Sudan limanlarına malzeme ithalatı ve ihracatını kolaylaştırmak için N'Djamena'dan Ngaoudéré'ye ve N'Djamena'dan Nyala'ya demiryolu ile rotalarını komşu ülkelere yöneltilmelidir.

Ortak Banka: İki ülke arasındaki ticareti kolaylaştıracak ortak bir banka kurulmalıdır. Çad'da Ziraat Bankası'nın bir şubesini veya Türkiye'deki Eco Banka'nın şubesinin açılması önerilmektedir. Çünkü bu bankanın 30'dan fazla Afrika ülkesinde şubesi bulunmakta ve bu durumun Afrikalı-Türk işadamları ve yatırımcılarına kapsamlı bir şekilde yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Doğrudan hava kargo: Kargo firmalarının reel ekonomideki artan yeri ile birlikte sağladıkları hizmetlerin kalitesi taraflar açısından eskiye göre daha önemli hale gelmiştir. Bu doğrultuda kargo firmalarının hizmet kalitesinin belirlenmesi ve geliştirilmesi taraflara müşteri tatmini sağlama açısından fayda sağlaması mümkündür. Müşteri tatmininin de tekrar satın alma davranışını artırdığı bilinmektedir.

Tarım: Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin çoğu, tarımı iyileştirmek ve geliştirmek için kullanılabilecek sermaye eksikliğinden muzdariptir. Bu, tarımsal yöntemlerin iyileştirilmesi ve geliştirilmesinde zorluğa ve depolama tesisleri, sulama ve drenaj kanallarının eksikliği, ulaşım eksikliği, yetersiz modern uzmanlık ve tarım makinelerinin eksikliği bakımından tarım için üretken ve hizmet altyapısının bulunmamasına neden olmaktadır. Bu nedenle Çad'da hükümeti, arazi ıslahı, büyük sulama projeleri ve modern ekipman ve araçların temini için gereken finansal kaynakları sağlamak için çalışmalar yapılmalıdır. Çad bu hizmetlerden yoksun iken, Türkiye modern tarımda yetenek ve uzmanlığa sahiptir. Bu nedenle iki ülke aralarında işbirlikçi çalışmalar yürütülmelidir.

- Vize gecikmesi dış ticaret aleyhine sonuçlar doğurduğundan Çadlı yatırımcılar ve işadamları için vize kolaylığı getirilmelidir.
- Yatırımlarla faiz oranları arasında ters bir ilişki olduğu durumlarda yatırımların artmasına yol açacağından ülkeler tarafından faiz oranlarının düşürülmesi önerilmektedir. Böylece ülkelerin gelir düzeyi artış gösterebilmektedir.

- Ulusal yatırımı teşvik etmek ve yabancı şirketleri ülkeye çekmek için Çad' da, vergi muafiyeti kanununu uygulanmalıdır.
- Prosedürler ve çalışma ortamları dış ticareti teşvik etmek ve iş uygulamalarını kolaylaştırmak adına iyileştirilmelidir.
- Doğal kaynaklar bakımından zengin Çad'da hükümet tarafından sanayi sektörünü teşvik edilmelidir.
- Türkiye ile Afrika ya da özelde ise Çad arasındaki ekonomik ilişkiler hakkında daha çok araştırma yapılmasının iki ülkenin ilişkilerinin geliştirilmesi adına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmekte ve önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdelkarim, Annadif Mahamat Ali et d'autres, 2017, le Bassin du Lac Tchad, Vienne (Autriche), 2017.
- Abderaman, M. A. (1992). Contribution al'étude d'une algue ausage alimentaire (Spirulina) dans la ré gion du Kanem et du lac Tchad. These de doctorat en sciences vé té rinaires), É cole inter-é tats des sciences et mé decine vé té rinaires, université Cheikh-Anta-Diop, Dakar.
- Adaçay, F. (2015). Dış Ticaret Bilgisayar Uygulamaları, Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Alper, A. E. (2017). İnşaat Sektörünün Ekonomik Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 26(2).
- ANDAÇ, A., & ATEŞOĞLU, İ. (2015). Türkiye'nin ihracatında yeni hedef pazar önerisi: Afrika Pazarı. Süleyman Demirel Üniversitesi vizyoner dergisi, 6(13).
- Artine, A. ADOUDOU, Çad'ın Ticaret odası Başkanı, 28.02.2019 saat 16.30-19.45, Shareton Hotel - Ankara.
- Arymbaev, J. (2010). Türkiye'de altın piyasasının yeniden yapılandırılmasında İstanbul Altın Borsası'nın yeri ve finans sektörüne katkıları.
- Ayoub, Mahamat Saleh, 2013, Çad ile Türkiye ilişkileri (1612-1912) Kral Faysal Üniversitesi'nin Dergisi.
- Bambé, N, (2010), L'exploration de l'uranium au Tchad, Etat de lieux, groupe ressources pour la paix.
- Bangui, Antoine et Tubiana, Marie-José, Histoire politique du Tchad sous le régime du Président François Tombalbaye 1960-1975, ISBN: 978-2-296-04337-4, Paris- France, 2007.
- Bashimov, G. (2017). Türkiye'nin Tarım ve Gıda Ürünlerinde Karşılaştırmalı Üstünlüğü. Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi, 4(3).
- Batur, B. S. (2008). Hava yolcu ve kargo taşımacılığı, dünyadan ve Türkiye'den uygulamalar (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Çancı, M., & Güngören, M. (2013). İktisadi Yaşamda Taşımacılık Sektörü. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi.

- Çatı, K. (2003). Ulaşım Hizmetlerinde Hizmet Kalitesi ve bir Uygulama. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2003 Cilt : 27.
- Chapelle, J. Le Peuple Tchadiens (Ses racines et sa vie quotidienne), l'Harmattan, Paris, 1986.
- Çomak, İ. (2011). Türkiye'nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK'ların TİKA'nın Desteğinde Afrika'da Yürüttüğü Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi. Avrasya Etüdleri, 40(2).
- Cuvalcı, Barış ve diğer, (2017), Çad Ülke Bülteni, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu.
- Daban, C. Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği. Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi, 2(2).
- David Houdeingar Ngarimaden, Yüksek Öğretim Bakanı, Çad'da Eğitimin Rolü, Seminer: 1. Yurtdışında Çadlı Öğrenciler Forumu. 6-8 Eylül 2018 İstanbul – Türkiye.
- Demir, N. (2012). AB ve Türkiye'de hayvancılık politikalarındaki son gelişmelerin uyum süreci açısından karşılaştırılması. Alın Teri Ziraat Bilimler Dergisi, 23(2).
- Deniz, A., & Gödekmerdan, L. (2011). Müşterilerin Kargo Firmalarının Sunduğu Hizmetlere Yönelik Tutum ve Düşünceleri Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(2)
- Desmorieux H, Decaen N. Convection drying of spirulina in layer. Journal of Food Engineering(2005).
- DOĞAN, B. B., & TUNÇ, Ş. Ö. (2015). Türkiye'nin Afrika ülkeleri ile olan dış ticaretinin belirleyicileri: panel çekim modeli yaklaşımı. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 7(12).
- Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. N. (2015). Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, s32
- Doğanay, S., & Alım, M. (2016). Türkiye beşeri ve ekonomik coğrafyası. Pegem Atıf İndeksi.

- Dramani-Issifou, Zakari, (1982) L'Afrique Noire dans les Relations Internationales au XVIe Siecle, analyse de la crise entre le Maroc et le Sonrhäi Centre de Recherches Africaines, Editions Karthala, Paris.
- Engiz, A. TÜMSİAD Eskisehir Şube Başkanı, 16 Mayıs, 2019 saat 13.36-14.00, Tepebaşı/Eskişehir.
- Eren, M. V., & Ergin-Ünal, A. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. *Sosyoekonomi*, 2019, Vol. 27(39).
- Erkuş, A., & Günlü, E. (2009). İletişim Tarzının ve Sözsüz İletişim Düzeyinin Çalışanların İş Performansına Etkisi: Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Anatolia: Turizm Arastirmalari Dergisi*.
- Erol, H., & Özdemir, A. (2014). Türkiye'de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4(1).
- Eyüboğlu, K., & Eyüboğlu, S. (2016). Metal Fiyatları İle Bist-Madencilik Endeksinde İşlem Gören Hisse Senetleri Arasındaki İlişkinin Test Edilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, (36).
- Fırat, M. (2007). Türkiye-Afrika İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı ve Afrika Açılımlında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. *Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, TASAM*.
- Gökmen, A. (2013), Tarife Ve Tarife Dışı Engeller: Uluslararası Ticaret Uygulamaları, Ayırt Edici Özellikler ve Türkiye. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*.
- Gürbüz, R., & Güleç, İ. (2016). Türkiye'de eğitim gören yabancı öğrencilerin Türkçeye ilişkin görüşleri: Sakarya Üniversitesi örneği. *Sakarya University Journal of Education*, 6(2).
- Hazar, N. (2011). Küreselleşme sürecinde afrika ve türkiye-afrika ilişkileri (Vol. 2). *International Strategic Research Organization (USAK)*.
- Hazar, N. (2012). Türkiye Afrika'da: Eylem Planının Uygulanması ve Değerlendirme On Beş Yıl Sonra. *Middle Eastern Analysis/Ortadogu Analiz*.
- Herrmann Jungraithmayr et d'autres, l'Homme et l'eau dans le Bassin du Lac Tchad, séminaire du réseau Méga-Tchad, J. W. Goethe-Universität Frankfurt, Collection Colloques et séminaires, Paris 1997.
- Hiribarren, V. (2016). Kanem-Borno Empire. *The Encyclopedia of Empire*.

- Ibrahm Bachir Abdoulaye ve diğler, 2017'de Türkiye, SETA, Ankara- Türkiye.
- İd Fathi, Türkler ve Araplar arasında kültürel değişimi, Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 37, Erzurum 2012.
- İlbeyi, E. (2015). Dış ticaretteki bürokratik engellerin lojistik sektörüne etkileri (Master's thesis, İstanbul Ticaret Üniversitesi).
- IMF Advanced Economies List. World Economic Outlook, April 2011.
- Karaatlı, M. (2016). Entropi-Gri İlişkiyel Analiz Yöntemleri İle Bütünleşik Bir Yaklaşım: Turizm Sektöründe Uygulama. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(1).
- kavas, A. Çad'da hüküm süren bir sultanlık, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kavas, A. Türk - Tunç ilişkileri "Orta Afrika'daki Osmanlı politikası", Ortadoğu ve Afrika Araştırma Derneği, ISBN: 978-605-64093-1-8, Eylül 2014 İstanbul.
- Kavas, A. les relation Turco-Tchadiennes (la politique ottomane en Afrique centrale), Association des chercheurs du Moyen-Orient et de l'Afrique, septembre 2014 Istanbul.
- Kaya, K., & Koç, E. (2015). Enerji Üretim Santralleri Maliyet Analizi. Engineer & the Machinery Magazine.
- Kaya, V., Yalçınkaya, Ö., & Hüseyini, İ. (2013). Ekonomik Büyümede İnşaat Sektörünün Rolü: Türkiye Örneği (1987-2010). Atatürk University Journal of Economics & Administrative Sciences, 27(4) .
- Koç, E., Kaya, K., & Şenel, M.C. (2017). Türkiye'de Sanayi Sektörü ve Temel Sanayi Göstergeleri-Ekonomik Güven Endeksi. Engineer & the Machinery Magazine.
- KÖSE, Oğuzhan, (2007), Türkiye ve Afrika ülkeleri diplomatik temsilcileri orak stratejik vizzyon geliştirme projesi, IV. Çalıştay sonuç raporu "Afrika Ülkeleri-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler" TASAM Yayınları, stratejik rapor No: 24, Aralık 2007.
- La Constitution de la Republique du Tchad Promulguée le 04 Mai 2018.
- Mallet, L. (2007). Le tourisme en Turquie: de la manne financière aux changements de mentalités. Hérodote, (4).
- Melitz, J. (2008). Language and foreign trade. European Economic Review, 52(4).

- Mürsel Bayram, “Türk Dış Politikasının Dönüşüm Sürecinde Afrika”, Türkiye’nin Dış Politikası: Yeni Eğilimleri, Yeni Yönelimleri, Yeni Yaklaşımları, Ed. İdris Demir, Dora Yayınları, Bursa, 2014.
- Mustafa, Ş. İ. T. (2016). Türkiye’de turizm sektörünün istihdama katkısı. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1).
- N’Djamena Aldjadida, (2018), La visite du président de la république de Turquie Recep Tayyip Erdoğan, 01.01.2018, 497.
- N’Djamena Al-yom (2014), Un séminaire intitulé : Les relations turco-tchadiennes, organisé par l’Université Roi Fayçal, 29 Octobre 2014, 491.
- Ö. Nurettin, (2011) Ankara Yenilebilir enerji konusunda kümelenme analizi, Ankara Sanayi Odası,
- Okumuş, A., & Duygun, A. (2008). Eğitim hizmetlerinin pazarlanmasında hizmet kalitesinin ölçümü ve algılanan hizmet kalitesi ile öğrenci memnuniyeti arasındaki ilişki.
- Oussam Faour Malkawy, Türkiye ve mevcut stratejik seçenekler, Nayif Üniversitesi, Hartum-Sudan, 2013.
- Oyamta, B et autres, (2015), Étude sur les Ressources minières et pétrolières dans le Mayo Kebbi Ouest Tchad.
- Özsağır, A., & Aliye, A. K. I. N. (2012). Hizmetler Sektörü İçinde Hizmet Ticaretinin Yeri ve Karşılaştırmalı Bir Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11(41).
- Öztürk, N. (2005). İktisadi kalkınmada eğitimin rolü. Sosyoekonomi.
- Recueil des fiches sur les filieres porteuses, Juillet 2018.
- Sargutan, A. E. (2005). Sağlık sektörü ve sağlık sistemlerinin yapısı. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 8(3).
- Schneuwly, B. (1995). De l’importance de l’enseignement pour le développement. Vygotsky et l’école. Psychologie et éducation, (21).
- Seçer, A. (2016). Türkiye’de susam üretim ve dış ticaretinde gelişmeler. Çukurova Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi, 31(1).
- Şeker, İ., & Köseman, A. (2015). Elazığ İli’nde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri. Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 4(1).

- Seyidoğlu, H. (2007). Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama, Güzem Can Yayınları.
- Son dakika, Türkiye'nin Encemine Büyükelçisi Ahmet Kavas, , 3 Ağustos 2015 Pazartesi 16:11
- T.C Başbakanlık (2010), Dış Ticaret'in Görünümü "2023 Stratejisi, Emek – Ankara.
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2019 Nisan), Çad Ülke Raporu.
- Tandoğan, M. (2013). Afrika'da sömürgecilik ve Osmanlı siyaseti, 1800-1922. Atatürk Tarih Kurumu.
- Tepeciklioğlu, E. E. (2012). Afrika Kıtasının Dünya Politikasında Artan Önemi ve Türkiye-Afrika İlişkileri. Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 1(2).
- Türkiye ve Kıbrıs'taki Çadlı Öğrenciler Birliği'nin arşivinden 2018
- Ünlü, A., & Kabak, S. (2017). Türkiye ve Azerbaycan Ticaretinin Sürdürülebilirliği ve Ampirik Analizi. Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences, 28(3).
- Yılmaz, H. K., Dikbaş, M. D., & Bilgüven, M. (2016). Siyanobakterilerden Elde Edilen Pigment Maddeleri ve Kullanım Alanları. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 30(1).
- Abdelrahim Younouss Ali, Ministre de l'Elevage du Tchad, <https://www.youm7.com/story>
20 Mars 2017
- Afrika Ülkeleri İle İlişkiler, T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>
- Agence Française de Développement, « Porte de l'emploi », un projet pour soutenir l'insertion socioéconomique des jeunes vulnérables <https://www.afd.fr/fr/porte-de-lemploi-un-projet-pour-soutenir-linsertion-socioeconomique-des-jeunes-vulnerables?origin=/fr/recherche?view=map>
- Agence Française de Développement, Santé et sécurité au Sahel, publié le 27 Juin 2018 <https://www.afd.fr/fr/sante-et-securite-au-sahel-une-forte-attente-des-populations>
- Agence Nationale des Investissements et des Exportations (ANIE), <https://www.anie-tchad.com/fr/secteur/agriculture>

Agence Nationale des Investissements et des Exportations (ANIE), <https://www.anie-tchad.com/fr/secteur/mines>

Çad incelemesi, https://aidoctors.org/cad_D124.html

Erdal Sebri Ergen, Türkiye'nin N'Djamena büyükelçilisi, 09/05/2016

<http://encemine.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/275906>

Invest in Turkey <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/sectors/Pages/Mining.aspx>

Invest in Turkey <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/sectors/Pages/Energy.aspx>

Kavas, Ahmet, Sultanlar Diyarı: ÇAD, Diyanet Dergi, 14 Mart 2017,

<http://www.diyandergi.com/dunya-muslumanlari/item/661-sultanlar-diyari-cad>

Population du Tchad 2018, Le Département des affaires économiques et sociales des Nations Unies; <https://countrymeters.info/fr/Chad> 01/07/2018

Population et le Produit Intérieur Brut d'Afrique 2016,

<https://www.populationdata.net/continents/afrique/>

Şefik Ergönül, (2013) Dış Ticaretin Önündeki Engeller, <https://www.istekobi.com.tr/kobi-bilgi-merkezi/makaleler/dis-ticaretin-onundeki-engeller-m537.aspx>

T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>

TEPEBAŞ, Ü, (2014) Türkiye ile Afrika Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.tasam.org/tr>

Türkiye – Çad ilişkileri, T.C. Dışişler Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cad-iliskileri.tr.mfa>

Türkiye'de Toplumsal Değişimin Dinamikleri, <https://www.okursan.net/toplumsal-degisimin-dinamikleri/>

Uluslararası Ticarete Tehlikeler ve Riskler, <https://disticaretnet.com/blog/uluslararası-ticarete-tehlikeler-ve-riskler>

Yeni Şafak, 26 Aralık 2017, 20:58, <https://www.yenisafak.com/dunya/cad-bizim-icin-afrika-politikamizda-cok-kritik-bir-ulkedir-2939967>